

Anmeldelser

Sofie Laurine Albris: *At bo, at benævne. Arkæologi og stednavne i jernalderens og vikingetidens landskab. Eksempler fra Sydvestsjælland.* Navnestudier nr. 41, udgivet af Afdeling for Navneforskning, Nordisk Forskningsinstitut, København 2014. 351 sider. ISBN 978-87-63541-46-6. Pris: 348 DKK.

Brugen af stednavne i kulturhistoriske studier har en lang tradition i Danmark, hvor emner som bl.a. bebyggelseshistorie og førkristen religion er søgt belyst ved at supplere kendt arkæologisk eller historisk materiale med stednavne. Hovedparten af disse studier bærer præg af enten en arkæologisk, historisk eller onomastisk hovedsynsvinkel, når der ses bort fra de tilfælde, hvor flere fagligheder har samarbejdet om et fælles projekt. Få er de studier, der integrerer flere faglige discipliner ligeværdigt i en og samme publikation – og i en og samme person. Til disse hører *At bo, at benævne* af Sofie Laurine Albris.

Bogens to hovedformål opridses indledningsvis; der skal udvikles en teoretisk forståelse af forholdet mellem arkæologiske levn og stednavne i landskabet, og en konkret analyse af et udvalgt område – Boeslunde på Sjælland – skal illustrere problemstillinger og perspektiver i en tværfaglig tilgang.

Bogens indhold falder herefter i to overordnede dele, der hver især behandler de to hovedformål.

Bogens første del omhandler dens baggrund, den anvendte metode og teoretiske overvejelser. Indledningsvis behandles de metodiske grundpræmisser ved brugen af stednavne i arkæologiske studier, og herunder gives bl.a. en lidt kortfattet introduktion til overlevering, datering og tolkning af stednavne. Det understreges,

at stednavnematerialet er en fragmenteret kilde, der til tider kun kan dateres inden for temmelig brede rammer, hvilket er afgørende viden for en hensigtsmæssig tværfaglig anvendelse af materialet. Herefter følger en forskningshistorik, der skitserer hovedtendenser i arkæologiens anvendelse af stednavne med særlig vægt på to hovedanvendelsesområder, nemlig stednavne som kilde til bebyggelseshistorie samt stednavne som kilde til samfundsforhold og centralpladser. Bogens første del sluttet af med teoretiske overvejelser om relationen mellem landskab, stednavne og arkæologiske levn. Såvel arkæologiske levn som stednavne betragtes som spor efter menneskelig praksis i landskabet, og navngivning som et væsentligt led i det at skabe og identificere 'steder'. Der anlægges desuden et fænomenologisk perspektiv, hvor stednavne – trods det, at de oftest er konkrete – betragtes som udtryk for navngivernes subjektive oplevelse eller opfattelse af steder.

Bogens anden del er en konkret analyse af arkæologi, stednavne og landskab i Boeslunde og Sydvestsjælland i jernalder og vikingetid. Et rigt og varieret fundmateriale, en god undersøgelsesgrad (dog hovedsageligt via markrekognoscering og detektorafsøgninger) tilsammen med stednavnematerialets overlevering og karakteristika gør Boeslundeområdet til et velegnet undersøgelsesområde i denne sammenhæng. Områdets topografi og lange undersøgelseshistorie beskrives indledningsvis tillige med en fremstilling af de overordnede fundområder. Herefter følger et afsnit, der gennemgår bebyggelsesudviklingen i Boeslunde og Sydvestsjælland, som den afspejles gennem henholdsvis et arkæologisk og et onomastisk perspektiv. Det er en vigtig

pointe, at de to kildetyper analyseres hver for sig, og at resultaterne af hver analyse først sammenstilles i en efterfølgende fase. På den måde undgås det, at indikatorer fra det ene kildemateriale påvirker tolkningen af det andet. Den samme fremgangsmetode anvendes også i den efterfølgende funktionsbaserede analyse af henholdsvis fund- og stednavnematerialet ud fra et centralpladsorienteret perspektiv. Kombinationen af kildetyperne giver samlet set en nuanceret forståelse af såvel bebyggelsehistorien som centralpladsfunktionerne i Boeslunde og Sydvestsjælland. Uoverensstemmelsen mellem områdets mange arkæologiske bebyggelsestyper fra jernalderen og de næsten fraværende stednavne fra samme periode tolkes som et udtryk for omfattende omstruktureringer af bebyggelsen omkring vikingetid. Det samme fænomen kan også være en del af forklaringen på det næsten totale fravær af stednavne, der afspejler Boeslundes centrale betydning og funktioner i de forudgående perioder. Et afsnit om navngivningsmiljø, stedsopfattelser og landskabsorganisation har til hensigt at opnå indsigt i meningsfulde elementer i landskabet gennem analyser af stednavnematerialets væsentligste navngivningsmotiver og arkæologiske elementers indbyrdes beliggenhed og relation til topografien. Her anvendes det fænomenologiske perspektiv i praksis, og bogens to dele bindes således sammen på en vellykket måde. Afslutningsvis følger et opsummerende afsnit, der også indeholder en kort redegørelse for fremtidige perspektiver ved den benyttede teoretiske tilgang og analysemetode.

Bogens opbygning er pædagogisk og velstruktureret. Som læser er det nemt at følge tråden, og man er aldrig i tvivl om målet med de enkelte dele. Henvisninger til tidligere eller kommende afsnit vidner om en god sammenhæng og logik, og sproget er veloplagt og usnobbet. Katalo-

gerne til det empiriske materiale formidles godt og reflekteret, og de fungerer som en god service for den læser, der gerne vil nærstudere materialet og danne sig sin egen mening.

Der trækkes på et stort og varieret materiale. Læseren kommer omkring alt fra helt overordnede teoretiske betragtninger af menneskelig praksis i landskabet og det at skabe 'sted', forbi lydhistoriske detaljer som *a/i/u*-omlyd og videre til indgående genstandsbeskrivelser og analyser af pollendiagrammer i Sydvestsjælland. Det er både imponerende og interessant, men i nogle sekvenser skal læseren holde godt fast for at blive hængende på. Teksten er oprindeligt skrevet til arkæologer, der skal have indblik i stednavneforskningen, og formidlingen lykkes generelt rigtig godt – men pladsen er ikke ubegrænset, og at nå omkring så mange facetter fra flere faglige discipliner er vanskeligt i én bog. I hvert fald i en form, hvor der ikke er læsere, som ind imellem må ty til et ordbogsopslag for at forstå betydningen af en term fra et andet fagområde. Det er i øvrigt en helt generel udfordring ved studier, der inddrager et stort og tværgående materiale.

Bogen er interessant læsning på flere niveauer. Potentialet ved den tværfaglige tilgang formidles godt gennem den konkrete undersøgelse af Boeslunde og Sydvestsjælland, og de bebyggelsehistoriske og centralpladsrelaterede undersøgelser udføres grundigt med det dynamiske perspektiv som en betydelig styrke. Afsnittet om stednavne og centralitet blev læst med særlig stor interesse af undertegnede, og resultatets kobling med bebyggelsesanalysernes indikatorer på omstrukturering er værd at notere. Bogens allerstørste styrke er imidlertid den teoretiske vinkel, der anlægges, og ikke mindst den måde hvorpå den omsættes til praksis. Det fænomenologiske perspektiv og analyser af navngivningsmiljø og stedsopfattelse følger

en ny vinkel til anvendelsen af stednavne i arkæologien. Det formulerer meget klart, hvorfor de gamle stednavne på trods af metodiske udfordringer har fascineret kulturhistorikere gennem umindelige tider; de er ikke blot betegnelser, men de afspejler menneskers oplevede opfattelse og definition af steder i ældre tider – og de giver os dermed glimtvis chancer for at betragte elementer i nutidens landskab gennem jernalder- eller vikingetidsmenneskets perspektiv.

Lisbeth Eilersgaard Christensen
Odense Bys Museer

Angelika Abegg-Wigg & Nina Lau (eds.): *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit.* Internationale Tagung Schleswig 25.-27. November 2010. Schriften des Archäologischen Landesmuseum, Ergänzungsreihe Band 9. Neumünster/Hamburg 2014. 446 sider. ISBN 978-3-529 01879-4. Pris: 64 €.

Bogen udspringer af en international konference arrangeret af Archäologisches Landesmuseum og Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schloss Gottorp. Den aktuelle tilskyndelse til at fokusere på jernalderens kammergrave udspringer utvivlsomt af det tysk-slovakiske forskningsprojekt omkring den bemærkelsesværdige grav fra Poprad-Matejovce i Slovakiet, udgravet 2006, hvor Archäologisches Landesmuseum og Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie forestår konservering og naturvidenskabelige analyser. Der har derfor givetvis været behov for at sammenstille tilgængelig viden om periodens kammergrave, og formålet med symposiet var ifølge de to arrangører – Angelika Abegg-Wigg og Nina Lau – da også at

tilvejebringe et overblik over kammergravens opståen og udvikling, samt belyse gravskikken ud fra geografiske og kulturbetingede perspektiver.

Kombinationen af kompliceret gravkonstruktion og rigt gravudstyr har bevirket, at kammergravene tidligt har haft forskningens bevågenhed. Gennem analyser af genstandsmaterialet har man imidlertid i højere grad beskæftiget sig med de gravlagtes sociale tilhørsforhold og forbindelserne til Romerriget og i mindre grad med gravrummets konstruktion. Det rådes der bod på i nærværende konferenceberetning, hvor fokus er på de mere eller mindre kammerlignende gravkonstruktioner, deres oprindelse og udvikling, samt interkulturelle forbindelser.

Bogen indledes med et tematiserende resumé af artiklerne under overskriften “Kammergräber im Barbaricum – Fragestellungen und Ergebnisse der Tagung Schleswig” ved de to redaktører, som på en fin måde binder de forskelligartede bidrag sammen og sammenfatter konferencens resultater. Konferencen var oprindeligt arrangeret omkring fem blokke, og bindets 23 artikler er tilsvarende opdelt i fem sektioner med regionale, kronologiske og emnemæssige hovedtemaer. Flertallet af de germanske kammergrave dateres til yngre romertid, og størstedelen af bindets bidrag er naturligt nok helliget fund fra denne del af jernalderen, men også efterfølgerne i folkevandringstid tages op i en række bidrag.

Overordnet set er bogen kronologisk opbygget. Første sektion, “Kammergräber zwischen Spätlatènezeit und früher Römischer Kaiserzeit”, indledes af Philip Crummy med en artikel om nogle sydvestengelske senlatène grave, hvor kammeret primært fungerede som opbevaringsplads for liget før brændingen. Derefter følger Jan Schuster med et bidrag om de velkendte Lübnow-grave i det nordvestlige Polen, hvor han sæt-

ter spørgsmålstejn ved, om grave af Lübzow-type omfatter kammergrave og konkluderer, at rummelige og dybe kammergrave ikke er en del af gravskikken i ældre romertid.

Anden sektion, "Jünger-kaiserzeitliche Kammergräber in Norddeutschland, Polen und Skandinavien – Einflüsse von Nord und Süd", indeholder set fra et dansk synspunkt nogle af bogens mest relevante bidrag. Først følger to tyske bidrag: Hans Ulrich-Voß om Häven-gravpladsen i Mecklenburg, der især er kendt for den rige kvindegrav med en sjællandsk hagekorsfibula, og Angelika Abegg-Wigg om Neudorf-Bornstein ved Eckernförde med kamre bygget over bulkister. I lighed med Häven-gravene dateres Neudorf-Bornstein til C2. Derefter kommer to danske bidrag med Linda Boye generelt om sjællandske kammergrave og Rune Iversen specifikt om den såkaldte fyrstegrav fra Ellekilde. Herefter følger bidrag om norske og svenske fund. Andreas Rau sammenstiller nogle gammelkendte fund fra henholdsvis Norge og Sverige under betegnelsen Sætrang-Lilla Jored-gruppen, der omfatter C3-grave med stenoverdækket trækammer under høj. Oliver Grimm skriver om Avaldsnes (dateret til C1b-C2) i Sydvestnorge, som med sit kostbare udstyr, bla. en guld-kolbehalsring, er en af de allerrigeste kammergrave i Nordeuropa. Frans-Arne Stylegar behandler den norske gruppe af hellekister i overstørrelse (op til 7 m lange), der er et fast element af elitens gravskik i norsk yngre romertid og folkevandringstid, og som, han mener, bør sidestilles med de mere traditionelle germanske kammergrave. Nina Lau afslutter sektionen med et bidrag om den kendte, desværre plyndrede, C2-trækammergrav Pilgramsdorf/Pielgrzymowo i det nordøstlige Polen, hvor rester af rigt udstyr vidner om et tilhørsforhold til såvel Wielbark-kulturen som til Haßleben-Leuna-gruppen.

Med sektion III, "Kammergräber in Mitteldeutschland, Süddeutschland und Böhmen – Reiche Gräber zwischen lokalen Grabsitten und kulturellen Kontakten", er fokus på mellemeuropæiske fund. Matthias Becker tager udgangspunkt i den usædvanligt rige fyrstegrav Gommern i Sachsen-Anhalt, fremkommet i 1990, og diskuterer begrebet kammergrav. Et andet mellemtysk fund, Friestedt ved Erfurt med begravelse under et formodet trækammers gulvniveau, forbinder Christoph G. Schmidt ved forekomsten af sølvpilespidser med Haßleben-Leuna-gruppen. I næste artikel om en uforstyrret kvindegrav i trækiste med dobbelt stenpakning i Hostivice nordvest for Prag påpeger Pavel Sankot og Claudia Theune, at udstyret har affinitet til det elbgermanske område. Afsluttende beretter Thomas Fischer om kammergrave i limesnært område i Nordbayern.

Fjerde sektion, "Germanische Elite im Wirkungsfeld zwischen kaiserzeitlichen Traditionen und völkerwanderungszeitlichen Neuerungen", indledes med to gammelkendte fund, begge med mangelfulde fundomstændigheder, nemlig Osztrópataka/Ostrovany i Slovakiet ved Péter Prohászka og Zakrzów/Sakrau i vestlige Polen ved Dieter Quast. Herefter følger Nina Laus og Karol Pietas artikel om det allerede omtalte nye fund fra Poprad-Matejovce med et så godt som fuldstændigt bevaret dobbelt trækammer, desværre plyndret i oldtiden og derfor kun med få rester af et oprindeligt meget rigt gravgods. Dernæst en artikel af Christel Bücker om nogle alamanniske grave med rødder i såvel germanske som senromerske kammergrave. Herefter bevæger vi os nordpå med Svante Fischers bidrag om svenske kammergrave fra folkevandringstiden, der tolkes som grave for en opkommende elite. Sidste bidrag i sektionen er af Christoph Reichmann, som forbinder en gruppe af kammergrave på

den store Krefeld-Gellep-gravplads med en nytillkommen befolkningsgruppe fra de landlege områder nær kastellet.

Sektion V, "Kammergräber außerhalb des germanischen Barbaricums – Kultur-elle Beeinflussungen oder zufällige zeitgleiche Phänomene?", afslutter bindet med to artikler fra hver sit geografiske område, nemlig Anglika Abegg-Wiggs bidrag om grave med trækamre i de vestlige romerske provinser, og artiklen af Eszter Istvánovits og Valéria Kulcsár om sarmatiske kammergrave.

Det vil blive for omfattende at gå i detaljer med alle artikler, men denne opsummering giver et indtryk af bidragenes geografiske og emnemæssige spændvidde. Sammenfattende kan det siges, at kammergrave forekommer med vekslende hyppighed på germansk område i Mellem- og Nordeuropa i tidsrummet 1.-5. århundrede e.Kr. På grund af gravkonstruktionernes størrelse og de eksklusive gravgaver betegnes de rigeste af dem ofte som fyrstegrave. Men da mange af dem repræsenterer ikke-fagligt optagne fund fra det 19. århundrede og med dårlige bevaringsforhold for træ, er det vanskeligt præcist at definere, hvornår spor af trækonstruktion med rimelighed kan tolkes som rester af et egentligt kammer; og hertil kommer, at en stor del af dem er plyndrede allerede i oldtiden.

Som J. Schuster påpeger i sin omtale af ældre romertidsgrave af Lübzow-type, er der i disse ganske vist spor efter trækonstruktioner, men der er her snarere tale om lave trækister eller bulkister end om rummelige kamre. Et andet tilfælde er gravene fra Häven, hvor H.-U. Voß i lyset af de nyere fund fra 1967-1975 betvivler, at de ældre grave fra 1870'erne skal opfattes som kammergrave og mener, at det drejer sig om grave med trækiste eller med et leje af træ, hvorpå liget var anbragt.

Flere af forfatterne forsøger da også at definere begrebet 'kammergrav', men da

det som regel sker med udgangspunkt i et konkret fund eller fundgruppe, er resultatet meget lidt entydigt og ikke generelt dækkende. Med baggrund i de senere års udgravninger af rige sjællandske jordfæstegrave opfatter Linda Boye en kammergrav som en ikke flytbar trækonstruktion, der er opført på stedet. Dimensionerne varierer, og man vil nok snarere betegne flere af disse som kister end egentlige kamre. Ellekilde-graven med spor af et rektangulært trækammer på 2,9x1,5 m retfærdiggør snarere betegnelsen kammer. I gravene fra Neudorf-Bornstein er der formuldede træspor, som tillader en rekonstruktion af et 3x3x1 m træbygget kammer, hvor den døde var anbragt i en bulkiste. To modsatstående midtstolper tyder på, at kammeret har været overdækket med et lavt saddeltag.

Selv om de i Nordeuropa generelt dårlige bevaringsforhold for træ ofte kun tillader ret upræcise tolkninger af konstruktionsdetaljer, er der heldige undtagelser, og et af de bedst bevarede trækamre fra yngre romertid i Nordeuropa er Pielgrzymowo/Pilgramsdorf i det tidligere Østprøjsen. Bevaret er bundplanker og fodrem med rester af deri nedfældede lodrette vægplanker, der er rekonstrueret som et 2,84x1,96 m stort kammer, hvor den døde formodentlig var anbragt på et leje af træ. Graven er plyndret i oldtiden, men rester af et rigt gravgods placerer den i C2.

Ofte antager man eksistensen af et trækammer ud fra indirekte forhold, så som indstyrkede stenpakninger, stort gravrum, m.v., men mangelfuld dokumentation og dårlige bevaringsforhold gør det for de ældre funds vedkommende sjældent muligt at stille konkrete spørgsmål til layout og konstruktive detaljer. Anderledes forholder det sig med Poprad-Matejovce i det nordlige Slovakiet, der som et helt moderne udgravet fund med gode bevaringsforhold for træ giver os et

billede af, hvad der mangler i de gamle fund fremkommet i 1800-tallet. Graven dateres til sent 4. århundrede eller tidligt 5. århundrede e.Kr. Bevaret er et dobbelt trækammer, hvor det sarkofaglignende indre kammer med tagformet dække minder om provinsialromerske gravbygninger. Paralleller på romersk område er der også til kammertypen – ca. 3 m brede rektangulære stenkamre i tørmur – i de tre kendte grave fra Zakrzów/Sakrau i det vestlige Polen. Som D. Quast pointerer, vidner dette om, at kontakten med Romerriget ikke alene bestod af de i arkæologisk sammenhæng bevarede bronzer og glas, men også i en idepåvirkning af elitens gravskikke.

Netop på grund af de meget forskellige bevaringsforhold er der grund til at stille spørgsmålet: Hvad er definitionen på en kammergrav? Ud fra artiklerne i nærværende bind er der ikke noget entydigt svar herpå. Der er tydelige forskelle med hensyn til konstruktion, regionale særtræk og kronologi. Ligesom der er vide rammer for, hvad der opfattes som en kammergrav. Spektret går fra store træ- eller stenbyggede kamre med indgang – til simple trækister. I sagens natur vil en definition baseret på konstruktionsmæssige detaljer blive ret grov og generel, men som minimum må der være tale om en træ- eller stenkonstruktion, der i omfang er større end en moderne kiste (P. Lamm 1973: En folkvandringstida kammergrav vid Torsätra. *Fornvännen* 68, 1973. Stockholm). Jan Schuster går et skridt videre og stiller krav om en sammentømret konstruktion med en bredde på mindst 1,50 m og en højde over 1,30 m, altså en rumlighed som muliggør adgang for de personer, der arrangerer gravlæggelsen. Også Frans-Arne Stylegar er inde på, at 'størrelse' bør indgå som et element i definitionen, og det på baggrund af de norske hellekister i overstørrelse, hvor det er tydeligt, at meget lange kister er betydeligt rigere ud-

styret end kortere og mindre kister. Selv om konstruktionerne er forskellige, så er rumlighed således et gennemgående træk. Der skal være plads til, at den døde kan hvile på et særskilt leje med rum for et større udstyr af spise- og drikkeservice af fortrinsvis romersk oprindelse ved siden af lejet og /eller i gravens fodende.

Et andet afgørende element i diskussion af kammergrave er den idémæssige baggrund for graven og den kontekst, som den er en del af. En traditionel opfattelse er at se kammeret som et symbolsk rum, hvor den døde lever videre, kan spise og drikke, som om han var i live. S. Fischer går et skridt videre og ser – støttet af beskrivelser i de senere sagaer – kammeret som symbol på en halvbygning udstyret til gæstebud. Andre (f.eks. M. Becker og A. Rau) mener, at kammerets funktion er at være ramme om en særlig fremstilling af den døde, som var forbeholdt den sociale elite og mener, at gravgaverne snarere skal opfattes som en del af iscenesættelsen omkring begravelsen end som den afdødes personlige ejendele.

I hele det germanske område er der mange fælles træk i gravudstyret, så som romerske bronze- og glaskar, samt fibler og smykker i ædelmetal og pragtbælter. Men såvel regionalt som overregionalt er der også forskellige udstyrsniveauer, hvad angår mængde og kvalitet af gravgaverne, og her er naturligvis den aktuelle lokale kontekst afgørende for gravens hierarkiske indplacering – som grav for en storbonde, en høvding, eller måske en lokal fyrste. Helt i særklasse, også på det overregionale niveau, er grave som Gommern (M. Becker), Zakrzów/Sakrau (D. Quast) og Osztrópataka/Ostrovany (P. Prohászka), hvor tolkningen som kongegrave forekommer velvalgt. Fælles træk, ud over udsædvanlig rigdom, er det ekstra sæt af ceremonielt dragttilbehør, kostbare arvestykker, romerske guld- og sølvkar og specielle guldsmykker med tilknytning

til det romerske kejserhof. Genstande af stor materiel og symbolsk værdi, som kan formodes at stamme fra kongelige skatkamre, og som ved begravelsesceremonien var med til at demonstrere afdødes slægtsmæssige tilhørsforhold og med til at legitimere de efterlevendes overtagelse af afdødes herskerrettigheder.

Den udbredte brug af rigt udstyrede kammergrave, de mange fælles træk i gravudstyr og iscenesættelsen af gravlægelsen giver grundlag for at opfatte kammergrave som del af et alment forståeligt elitært formsprog. Der er hos eliten et socialt pres til at anlægge sådanne grave, og det er et overregionalt fænomen, der har sin baggrund, dels i overregionale kontakter inden for den germanske elite, dels i tætte forbindelser til Romerriket. Som bidragene illustrerer, tegner der sig samlet set et yderst kalejdoskopisk billede af kammergravsskikken i yngre romertid og folkevandringstid. Hvilke typer af grave, der benævnes kammergrave i de enkelte lande, skyldes forskellige forskningstraditioner. Som N. Lau konkluderer, findes der indtil videre ikke en fælles definition på en kammergrav, hverken hvad angår dimensioner eller konstruktionsmåde, som er dækkende for alle områder, og begrebet bør derfor ikke uden foregående definition bruges alment. Der er, som A. Rau påpeger, behov for en nybearbejdning af jernalderens kammergrave, som har den lokale gravskik som baggrund og tager hensyn til regionale særtræk.

Som nævnt indledningsvis, er det bogens – og den oprindelige konferences – ambition at give et bredt overblik over yngre romertids germanske kammergrave som grundlag for videre komparative studier. Dette må til en vis grad siges at være opfyldt. Tilsammen giver artiklerne et godt indblik i variationsbredden af en udbredt, elitær gravskik, og de bidrager væsentligt til at ajourføre og klarlægge detaljer omkring ældre, mangelfuldt op-

lyste fund og få disse sat i sammenhæng med moderne udgravede fund. Læseren skal imidlertid ikke forvente et samlet overblik, dertil er emnet for omfattende, og de behandlede grave forekommer for tilfældigt udvalgte. Der skal dog ikke herske tvivl om, at bogen repræsenterer et vægtigt bidrag til diskussionen omkring begrebet kammergrav, og for arkæologer, der beskæftiger sig med romersk jernalder, er det en meget nyttig bog, men den viser også, at der er et stort behov for yderligere forskning i periodens kammergrave. Det er nødvendigt at få en bedre forståelse af, hvad der på et lokalt plan kendetegner en kammergrav, og hvordan typen på fasniveau forholder sig til de samtidige øvrige gravformer. Vi kan håbe på, at der kommer flere nye velbevarede fund, hvor det er muligt at udnytte analysepotentialet fuldt ud, og som kan placere de ældre fund i en bredere forståelsesramme. Indtil da kan vi glæde os over, at der fra tysk side er fokus på hurtig publicering af det nye fund fra Poprad-Matejovce, at Gommern i 2010 fik sin egen tobinds-publikation (M. Becker 2010: *Das Fürstengrab von Gommern, I-II*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte, Band 63, I-II. Halle (Saale)), og at nybearbejdnings af ældre fund som Lubieszewo/Lübzwow (J. Schuster 2010: *Lübzwow. Älterkaiserzeitliche Fürstengräber im nördlichen Mitteleuropa*. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie, Band 12. Bonn) og Pielgrzymowo/Pilgramsdorf (N. Lau 2012: *Pilgramsdorf/Pielgrzymowo – Ein Fundplatz der römischen Kaiserzeit in Nordmasowien. Eine Studie zu Archivalien, Grabsitten und Fundbestand*. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, Band 11. Neumünster) er udkommet monografisk i de seneste år, samt at der p.t. arbejdes på en publikation af Zakrzów/Sakrau (D. Quast & K. De-

midziuk, in Vorbereitung: *Prunkgräber der jüngeren römischen Kaiserzeit aus Wrocław-Zakrzów (ehemals Sakrau)*. Mainz).

Birgit M. Rasmussen
Svendborg

Kasper H. Andersen og Stefan Pajung (red.): *Drikkekultur i middelalderen*. Aarhus 2014. 244 sider. ISBN 978-87-7124-138-9. Pris: 300 DKK.

En af årets imødesete bøger var “Drikkekultur i middelalderen” udgivet på Aarhus Universitetsforlag. Bogen er redigeret af Kasper H. Andersen og Stefan Pajung, der begge er tilknyttet historie på Aarhus Universitet og hører til de yngre folk i deres fag, og det gør en række af forfatterne også inden for deres. Lad det være sagt med det samme: At udgive en bog som denne er en kraftanstrengelse, og bogens redaktører og forfattere fortjener megen ros for, at det langt hen ad vejen er lykkedes. De, forfatterne og forlaget fortjener også megen ros for, at det er blevet en smuk bog, læsevenlig, overskuelig og velillustreret.

Drikkekulturen – en meget lidt mundret eufemisme for den alkoholkultur, der er bogens egentlige tema og et begreb, der anvendes mest, er et af de mest spændende temaer i studiet af middelalderens samfundsliv, og man bliver glad, når man på bogens bagsidetekst ser alkohol præsenteret som en social hjørnesteen i middelalderens samfund. Alkoholindtagelsen lukker nemlig op for en række stærkt underbelyste problemstillinger knyttet til middelalderens fællesskaber; som norm og normbrud, transformationer mellem forskellige fællesskaber, kontrasten mellem indtagelsens højtidelighed og udydelsens vederstyggelighed og såmænd også for forholdet mellem kønnene. Men den rummer også faren for at falde i én af middelalderforskningens værste klicheer:

Den excessive middelalder – middelalderen som karneval, eller som drukfest, for at blive i bogens temaer, og her er man spændt på, om bogen formår at holde balancen. Når så bogen ydermere præsenteres som tværfaglig med deltagelse af historikere, filologer og arkæologer, stiger forventningerne til nye erkendelser. Forventningerne spændes yderligere, når man læser, at bogens artikler udspringer af et seminar, for er det så lykkedes at koble de mange faggrene sammen til en helhed; taler bidragene sammen, og er det en bog eller en symposieberetning?

For at starte med begyndelsen – bogen er forsynet med en fyldig indledning ved én af redaktørerne, Kasper H. Andersen, der følges af bidrag af filologerne Mads Nordvig om skjaldemjødens betydning i islandske sagaer; Fernando Guerrero om omgangsformer i den vikingetidige hal og Lisbeth Heideman Torfing om drikkehorns navne. Så følger arkæologerne Vivian Etting om drikkehorn med udgangspunkt i Nationalmuseets samling og Else Roesdahl om brændevinsfremstilling, fulgt af historikerne Lars Kjær om hoffets alkoholkultur i 11- og 1200-tallet, Kasper H. Andersen om drikkens udbredelse i 11- og 1200-tallet og om udlandets syn på samme; Thomas K. Heebøll-Holm om fransk vinhandel og Stefan Pajung om drikkens sociale rolle i senmiddelalder og renæssance, afsluttet med Per Andersen om druk og tingshandlinger.

Allerede titlerne viser bogen som symposieberetning. Når Heideman Torfings bidrag hedder “Identitet og materialitet i Oldnordiske drikkeskikke” og Roesdahls “Brændevinsfremstilling i dansk senmiddelalder”, tænker man som læser, at det bliver det, der på engelsk hedder “a bumpy ride”, med stor spredning i perspektiv og skala mellem bidragene. Og det gør det da også: Man fornemmer ikke en styrende redaktørhånd, der har harmoniseret de meget forskellige bidrag og sørget for en

indre sammenhæng i skala og perspektiv. I en bog af denne type går man så til den fyldige indledning for at få anvisninger på, hvordan bogen skal læses, hvad hensigten er, og hvordan bidragene er tænkt ind i sammenhængen. Her får man oplyst, at bogen er et udtryk for analytisk og faglig mangfoldighed, der kendetegner en nyere og meget dynamisk international forskning i historisk alkoholkultur. I indledningens udmærkede forskningsoversigt fremhæves en stadig voksende liste af internationale publikationer, men det er bestemt ikke alle forfattere, der overhovedet refererer til international forskning i deres bidrag, så det er en meget dansk bog på godt og ondt.

Går vi til bogens artikler, vil jeg især fremhæve Fernando Guerreros betragtninger om drikkelagets sociale implikationer i den vikingetidige hal – et meget fint bidrag for den, der arbejder med vikingetidige fællesskaber.

Arkæologiens bidrag i bogen er kapitler om drikkehorn og om Bjørnkærsættet. Etting baserer sit bidrag på Nationalmuseets fine samling af drikkehorn og fremhæver hornet som en arkaisk form i senmiddelalderen – og det er oplysende at læse dette bidrag i sammenhæng med Lisbeth Heideman Torfings om drikkehornet som materialitet og symbol – mens Roesdahl behandler det mystiske, nærmest mytiske Bjørnkærsæt som et middelalderligt destillationsapparat. Det er svært at være uenig med nogen af dem, men her melder tværfaglighedens udfordringer sig for bogen: De to bidrag er simpelthen ikke repræsentative for de erkendelser, arkæologien, herunder også naturvidenskaben, leverer om indtagelsen af alkohol i middelalderen; erkendelser, der ikke mindst belyser perioder og samfundslag, der ikke kommer til orde i de andre kilder, og som kunne have suppleret dem smukt. Det er på ingen måde et forhold, man kan bebrejde forfatterne, for det er gode bidrag hver især, men man

kunne godt ønske sig, at redaktørerne i en bog, der præsenteres som tværfaglig, kommenterer i et bredere perspektiv, hvilke situationer og samfundslag de meget forskellige kilder repræsenterer og navnlig ikke repræsenterer. Her er det ikke gjort med at tale om faglig mangfoldighed.

I bogens historiske kapitler er der grund til at fremhæve Lars Kjærs fine bidrag om hoffernes alkoholforbrug som en del af et politisk spil, Kasper H. Andersens om det udenlandske blik på de drikfædige danskere og Stefan Pajungs bidrag om alkoholens udbredelse og sociale funktion i senmiddelalder og renaissance med klar vægt på excessen. Og så er det, at man savner et samlet konkluderende kapitel, der kunne trække linjer op og perspektivere bogens erkendelser både i forhold til de faggrene, der indgår i den, og i forhold til en international forskning, der som nævnt i indledningen er i rivende udvikling, men faktisk ikke er specielt synlig bogen igennem.

Samlet set har bogens artikler betydelige kvaliteter, og mange vil givet kunne læses med udbytte af mange faggrupper. Og redaktørerne skal igen have ros for, at den er udkommet, for det er der mange symposieberetninger, der ikke er. På skalaen mellem excessiv og recessiv middelalder falder bogen samlet ud på den excessive side – det kan ikke undre, for de mange kildeuddrag opfordrer ligefrem hertil, når der ikke er et samlende ædrueligt blik på hvilke situationer, de repræsenterer i helheden. Det ændrer ikke på bogens kvaliteter: Den er smuk og læsbar og med en titel, der er egnet til at bringe sit emne bredt ud til andre læsere end dem, der sædvanligvis læser faglitteratur, men for den, der ikke er inde i stoffet på forhånd, vil nogle af kapitlerne bekræfte dommene om, at de drak så forskrækkeligt i gamle dage, og det gjorde nogle helt givet også, nogle gange. Men med Ludvig Holberg "Folk siger vel i her-

redet, at Jeppe drikker, men de siger ikke hvorfor Jeppe drikker”. Her får man mere at vide om det første end om det sidste. Så lad os tage bogen som en opfordring til at dykke dybere ned i nogle af de mange problemstillinger, som alkoholkulturen belyser, og det meget gerne ud fra et intergreret tværfagligt udgangspunkt.

Jette Linaa
Moesgaard Museum

Hans Dal: *Arkæologi på havbunden.*

Historien om udgravningen af en stenalderboplads i Tybrind Vig. Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg 2014. 148 sider. ISBN 987-87-88415-85-8. Pris: 190 DKK.

Det er velkendt, at der i Danmark findes et stort antal bopladser på havets bund, som var beboet i et tidsrum, hvor vandstanden var lavere end i dag. Udforskningen af disse bopladser repræsenterer imidlertid et relativt nyt forskningsfelt, som er nært beslægtet med udviklingen af sportsdykkerudstyret. Bogen handler om en gruppe amatørarkæologer, som i en årække fra 1978 til 1987, i samarbejde med professionelle arkæologer, udførte en af de første, større marinarkæologiske udgravninger af en submarin stenalderboplads i Tybrind Vig på Vestfyen.

Bogen, som er skrevet af et af gruppens medlemmer, er på 147 sider og er rigt illustreret med flotte fotos og er formuleret i et forståeligt og let læseligt populærvidenskabeligt sprog, som falder lidt udenfor den type bøger, man normalt forbinder med udgivelser fra Jysk Arkæologisk Selskab.

Bogen er inddelt i 14 kapitler. I de første redegøres der for Tybrind Vig-projektets historik fra de første undersøgelser i 1957 til genopdagelsen af bopladsen i 1970 samt oprettelsen af Marine Arkæologisk Gruppe i 1976. Bogen handler i mindre grad om de forhistoriske

stenalderkulturer, som undersøgelserne i Tybrind Vig har haft til formål at undersøge, (og som er beskrevet af Søren H. Andersen), men i højere grad om den praktiske organisering af udgravningsarbejdet. I bogens forord gør bogens forfatter da også opmærksom på, at bogens formål er: “at give læseren et indblik i det store og komplicerede tekniske arbejde, som det var at gennemføre den undersøiske udgravning i Tybrind Vig”. Bogen opfylder til fulde denne målsætning og giver på alle måder en meget detaljeret beskrivelse af den praktiske og tekniske organisering af undersøgelserne i Tybrind Vig. Det er tydeligt, at der er blevet gjort mange erfaringer i løbet af undersøgelserne, og at der i høj grad er tale om pionerarbejde. De metodiske afsnit, der beskriver forskellige typer pumpe- og sugedstyr (med beskrivelser af diameter, typer koblinger etc.), arbejdsmetoder og udgravningsmateriel, henvender sig derfor i særlig grad til de marinarkæologiske fagarkæologer, som kan gøre brug af disse erfaringer i forbindelse med nuværende undersøgelser. Særligt de erfaringer, som gruppen har gjort sig under hævnningen af stammebåd III, kan ganske givet være af stor nytte for andre arkæologer, som står overfor lignende arbejdsopgaver. For mange andre vil disse tekniske detaljer nok være mindre relevante.

Man fornemmer, at undersøgelserne i Tybrind, for forfatteren, er et livsværk, og det er tydeligt, at Hans Dal brænder for projektet, og at der er lagt rigtig mange timer i ansøgninger, fremskaffelse af materiel, vedligeholdelse af materiel, udtænkning af strategier, kontakt med andre sportsdykkere etc., og at en stor del af forfatterens fritid både mentalt og arbejdsmæssigt har været viet til dette projekt. Det er således fuldt forståeligt, at Hans Dal har fået et tæt forhold til lokaliteten. Det ville dog klæde fortællingen i bogen, hvis flere af udtalelserne fremført i Jeg-form såsom “Fandt

jeg”, “gjorde jeg” var blevet formuleret som “vi og os” i marinarkæologisk gruppe.

Bogen indeholder nogle meget flotte fotos, men oversigtskortene på side 12 og 13 mangler henvisninger til Søren H. Andersens bog om Tybrind Vig fra 2013, og i forbindelse med dansk marinarkæologisk historik ville det have været rart med personnævnelser på fotografierne, hvilket ofte mangler. Der er desuden enkelte andre ting, som man, som fagarkæolog, kunne ønske sig var grebet anderledes an. Hvor forfatteren f.eks. har ret i, at man godt kunne have ønsket sig mere arkæologisk aktivitet på havbunden, undlader han at nævne, at der faktisk er lavet mange undersøgelser på lignende bopladser i både Danmark og Tyskland. Selvom bogens hovedformål er at beskrive undersøgelserne i Tybrind Vig, ville det have været oplagt at perspektivere til flere af disse lokaliteter, således at undersøgelserne på Vestfyn ikke kom til at fremstå så isoleret fra det forskningsfelt, som disse undersøgelser i dag er en vigtig del af. Dette ændrer imidlertid ikke ved, at bogen er et must for marinarkæologen, som søger inspiration til feltarbejdet. Ikke alene er den underholdende at læse, den er stort set også den eneste bog, som beskriver, hvordan feltarbejdet på en submarin sten-alderboplads kan organiseres.

Peter Moe Astrup og Claus Skriver
Moesgaard Museum

Peder Dam: *Bebyggelser og stednavnetyper*. Navnestudier nr. 44, udgivet af Afdeling for Navneforskning, Nordisk Forskningsinstitut. København 2015. 333 sider. ISBN 978-87-635-4307-1. Pris: 325 DKK.

Udgangspunktet for historikeren, ph.d. Peder Dams afhandling er egentlig ganske enkelt: Nemlig at forsøge at sætte

kronologi på stednavnene i landskabet. Eller mere præcist på stednavnetyperne, som de kan klassificeres efter deres endelser. Det er forsøgt gennem mange år, og Peder Dams bog udmærker sig ved at omfatte alle 54 navneendelser og ved at anvende moderne metoder og teknologi i form af GIS-modeller samt statistiske beregninger til at nå frem til resultater gennem en meget systematisk behandling af data. Det sker på et tværfagligt grundlag, der spænder fra stednavne, over historie til arkæologi, og forfatteren fortjener stor ros for at have arbejdet så konsekvent tværfagligt.

Bogen er opbygget nærmest som et leksikon, hvor man får informationer om de enkelte stednavnetyper efter endelser. Det er et meget givtigt overblik, der forklarer endelsernes betydning, sammensætningen med forled og giver eksempler herpå. Dernæst følger analyse-resultaterne, hvor hver types fordeling på landsplan beskrives og vises på kort, der sammenholdes med størrelsen på bebyggelserne bag navnene, korreleres med udbredelsen af vikingetidige fund geografisk fordelt ud fra centrum i bebyggelsen og ses på andelen af bebyggelser, som er blevet søgnebyer. Alt sammen for at finde indikationer på, hvilke bebyggelsestyper der er ældst og yngst.

Tilgangen er en landsdækkende analyse, hvilket rummer fordele, men også ulemper. Til fordelene hører, at det muliggør antydninger af kronologi, hvor materialet statistisk set er stort nok. Til ulemperne hører, at der for det enkelte stednavn ikke er nogen sikker påvisning af alder, men kun for typen som helhed. Specielt for de ikke så få stednavnetyper, hvor analyserne viser en meget stor spredning i alder samt de stednavnetyper, som viser klare regionale forskelle, vil bestemmelse af et konkret stednavn være nærmest umulig og i hvert fald usikker.

Analysen rummer også andre faldgrupper, som forfatteren til dels er klar over. For det første er udgangspunktet, at stednavnene skal være omtalt i 1688-matriklen (bl.a. for at kunne beregne størrelsen i tønder hartkorn). Det betyder for det første, at Sønderjylland og Bornholm må udelades fra dette mål (men ikke fra analysen generelt). For det andet betyder det også, at nedlagte bebyggelser, der f.eks. kendes som marknavne, ikke indgår – det er med andre ord de levedygtige (større?) bebyggelser, som behandles analytisk. Forfatteren kunne have kompenseret herfor ved at lave mikrostudier og undersøge, om der er forskelle fra mønstret i øvrigt i lokalområdet.

Fundmaterialet fra vikingetid er udtræk fra Kulturstyrelsens Fund og Fortidsminder, som er omsat til fund pr. km². Forfatteren er udmærket klar over de mangler, materialet har i form af dateringsproblemer, forskellig arkæologisk praksis og bevaringsforhold, men opvejer det til fordel for en landsdækkende statistisk analyse.

Resultaterne er for en stor del ikke overraskende, men nu mere sikkert belagt. F.eks. at stednavne på -lev, -løse, -hem, -sted, -inge og -ung tilhører det ældste navnelag, der er ældre end vikingetid og derfor har stor frekvens af vikingetidige fund inden for en radius af 500 m fra bebyggelsens centrum, høj andel af sognebyer og tilhører de største bebyggelser (målt ud fra 1688-matriklen). Forfatteren tør klogeligt ikke datere længere bagud. Næste kronologiske navnelag udgøres primært af torper, som 17% af alle stednavne i undersøgelsen tilhører (i alt 2.445 bebyggelser). Peder Dam daterer torperne til sen vikingetid/tidlig middelalder, dvs. ca. 900-1200. Det er bemærkelsesværdigt, at de vikingetidige fund slet ikke korrelerer med denne bebyggelsestypes 500 m zone. Enten er der noget galt med dateringerne til vikingetid

(bredt), eller også skal navnetypen rykkes op efter 1050. Til gengæld er der en mindre stigning i frekvensen 1.250-2.500 m fra landsbyen – dette forklares med, at der er tale om forgængerne for udflyttede torper. De to hovedtyper (ældre navnelag og -torperne) danner referencegrundlag for alle andre navnetyper i analyserne.

Bebyggelser på -by samt en mindre del af dem med naturindikerende navne og med skov- og marknavne viser sig også at tilhøre ældste navnelag, hvilket er en ny erkendelse. Peder Dam kan på det grundlag tegne et gradueret kort over andelen af navne fra det ældste navnelag (s. 29 og gengivet på omslaget), som viser en befolknings- og bebyggelseskoncentration i og før vikingetid. Der er tale om det meste af Østdanmark (incl. Østjylland), samt Salling, Mors og Thy og vestlige Sønderjylland samt Bornholm.

Til samme aldersgruppe som -torp hører også navne på -rød og -tved, dvs. 900-1200. Disse ligger geografisk tæt op ad ældste navnelag.

Yngste navnelag (senmiddelalder frem til 1600-tallet) udgøres først og fremmest af -gård, -bol, -hus samt natur-, skov- og markindikerende navne i Vestjylland og Vendsyssel – dvs. de områder som kan siges at tilhøre hedebygden og er ekspansionsområder i denne periode.

Stednavne der ender på -lund angiver meget godt kompleksiteten i emnet. Det er en navnetype, som mest tydeligt kan deles i to grupper: en del i Østdanmark, især Sjælland, hvor gruppen viser karakteristika sammenfaldende med gruppen af ældste navnelag, en anden del i Vestdanmark, især Vestjylland og Vendsyssel, som antyder et lag, der er yngre end torperne. Lidt tilsvarende er tilfældet med -vedgruppen, som dog ikke udviser samme regionale fordeling.

Til den sene gruppe af bebyggelser hører også købstæder og hovedgårde. Det er problematisk, at forfatteren ikke skiller

dem ud fra analyserne. Hovedgårde har i de fleste tilfælde gennem middelalderen eller senere gennemgået en ekspansion, hvorfor deres størrelse i tdr. hartkorn i 1688 kan være misvisende. Kun hvis navnet stammer fra en nedlagt landsby, og der ikke er sket yderligere ekspansion af ejerlavet, kan det have relevans at inddrage dem, men hvorfra kan vi vide det? Købstæder (ofte -borg) lader sig dog nemt udskille, og de er jo heller ikke sat i hartkorn.

En lille anke til sidst: Ved anførslen af stednavnes placering anvendes nærheden til en købstad – denne nærhed kan dog være stor (30-40 km), hvorfor det ikke er særlig præcist. Anførsel af gamle administrative grænser som sogn, herred og amt ville være mere præcist, men indrømmet; det ville tage meget mere plads. Jeg gætter på, at anførslen af købstæder er substitut for de gamle amter med købstadsnavne før 1970, som Danmarks Stednavnes bogudgivelser er opbygget efter.

Alt i alt er det et kæmpe indsamlings- og analysearbejde, som ligger bag denne bog, og den bør leksikalsk tjene som opslag ved enhver fremtidig behandling af stednavnetyper. Men som antydnet, rummer bogen også nogle metodiske svagheder, som gør, at nytteværdien kun ligger i nogle indikationer, som i mange tilfælde er troværdige, men sjældent ned til det konkrete stednavn, man måtte stå med (det kan være en undtagelse!). Men der er tale om en overskuelig bog, fordi den er konsekvent opbygget med mange spredningskort og statistiske analyser bundet sammen af ledsagende tekst i et klart sprog (og 587 slutnoter).

Per Grau Møller
Kartografisk Dokumentationscenter
Institut for Historie
Syddansk Universitet

Palle Eriksen & Niels H. Andersen:
Stendysser. Arkitektur og function. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 85. Ringkøbing-Skjern Museum & Moesgaard Museum. Højbjerg 2014. 328 sider. ISBN 978-87-88415-90-2. Pris: 250 DKK.

Det fredade antalet dösar i Danmark uppgår till ett tusental välbelagda monument även om endast ett hundratal är välkända bland allmänheten. Författarna påpekar att dösarna utgör en omfattande forskningspotential som inte är särskilt väl behandlad. Intresset är dösar utan hög eftersom de menar att denna form utgör den ursprungliga arkitekturformen. Avsikten är att beskriva ursprunget, den ursprungliga utformning och utvecklingen från enkla stenistor till mera komplexa dösammare. Det går inte heller att förbigå det stora antal förstörda dösar som vid utgrävning fortfarande kan bidra med värdefull information.

Boken inleds med en odysse där dösarnas betydelse i konst från nationalromantik och nationalism till dagens minskade intresse hos allmänheten men i gengäld spåras en viss uppmärksamhet genom nybyggda dösar genom privata initiativ.

Utgångspunkten för författarnas uppfattning om de äldsta dösarnas utformning blir den välkända dösen Poskær Stenhus på Mols. Den består av en öppen kammare omgiven av en kvadratisk formad ram av resta stenar. Innanför förekommer ett påfört jordlager men inte mer än att alla stenar i dösen är synliga. Denna form har oftast uppfattats som en konstruktion där den ursprungligen påförda jordhögen försvunnit genom erosion. Vid restaurering har öppna dösar därför vanligtvis försetts med jordhög. Men kunde det inte förhålla sig så att öppna dösar vid uppförandet haft detta utseende? De yngre gånggrifterna är försedda med hög och ytterst sällan har dessa eroderats bort.

Varför skulle då så många dösar varit utsatta för denna åverkan?

Trots att antalet bevarade dösar är tre gånger större än gånggrifterna är det likväl fler av dessa än dösar som undersökts. Detta förklaras med att fyndmängden i de förra har varit betydligt större.

Forskningshistoriskt behandlas olika utgrävningsformer från de äldsta där intresset uteslutande inriktades på att undersökta kammaren till de där ett helhetsperspektiv på anläggningen varit utgångspunkten. Här kommer diskussionen om öppen eller högtäckt dös åter tillbaka. Det framgår att åsikterna har varierat alltifrån Worsaaes beskrivning från 1843.

I det följande kapitlet som behandlar typologi och kronologi används beteckningen *dyssekiste* för att beskriva dösar med tunna väggstenar, de med tjocka och mera oregelbundet formade väggstenar får beteckningen *dyssekamre*. Döskamrarna indelas i fyra typer där den första utgör ett av fyra stenar slutet, rektangulärt rum, typ II har en lägre tröskelsten, typ III, har en avlång kammare med flera väggstenar och en tydlig öppning, ibland markerad med stenar till en öppen gång. Typ IV har en polygonal kammare där kammaren inte är långsmal och ofta försedd med en ingångsmarkering. Författarna utesluter de s.k. stordösa som utgör en form med polygonal kammare med täckt gång vilka här räknas in bland gånggrifterna.

Runt kammaren i en öppen dös kan förekomma jord- och stenlager som ett packningslager, sten- och jordlager ofta med spår efter bränning som uppkommit vid kulhandlingar eller en tunnare högfyllning. Dock är dessa påförda lager inte tjockare än att minst en halv meter av kammarens väggstenar är synliga.

Döskammaren är vanligtvis omgiven av rund eller kvadratisk utformad stenram. Det finns fyra gånger så många långdösar som runddösar bevarade. Bland långdösa är det inte ovanligt med två och upp

till fyra kammare. De vanligaste långdösa är 10-50 meter långa men längre – upp till 184 m – förekommer. Flertalet kammare ligger i ramens mittaxel men några ligger på tvärs och en mindre antal snett.

Flest dösar finner man på Själland, östra Lolland, Mön, Langeland, södra Fyn, östra Sydjylland och Djursland. I mellersta och västra Jylland förekommer färre dösar och här är bristen på stora stenar betydande.

Kronologiskt uppdelas den aktuella tiden i barkæranläggningens tid 3600 ± 150 f.Kr., döstitid 3350 ± 100 f.Kr. och gånggriftstid 3200 ± 50 f.Kr. Vissa av de polygonala dösa kan ha uppförts så sent som under sen gånggriftstid.

Dösar med hög behandlas också då det finns misstanke om att dessa i ett senare skede av användningstiden försetts med påförda jordmassor. Sammanlagt sju utgrävningen blir tolkade och omtolkade, med utgångspunkt från en detaljerad stratigrafisk analys. I samtliga monuments går det att urskilja två eller flera byggnadsstadium där den äldsta fasen har formen av en öppen dös.

För att ytterligare grundlägga att öppna dösar varit regeln har utgrävningen av tre dylika granskats. Därvid framgår att vissa anläggningar, även om de verkligen är öppna dösar har varit föremål för mer eller mindre omfattande rekonstruktioner som medför att vissa arkitektoniska drag har påtagligt förändrats.

Författarna ger en ingående beskrivning av hur deras sökande efter öppna dösar genomförts i olika arkiv. Databasen Fund og Fortidsminder har varit av betydelse men Nationalmuseets arkiv beskrivs som en guldgruva. Teckningar och fotografier ger ett utmärkt underlag. I Topografiskt arkiv finns mycket "dyssestof". Även i Kulturstyrelsens avdelning Fortidsminder finns ett värdefullt arkiv. Kartserien Vore Fortidsminder är av stor betydelse.

Ursprunget till den äldsta döstypen uppfattas vara kistor av trä. I de två gravanläggningarna vid Barkær på Jylland uppträder såväl trä- som stenkistor vilka av författarna uppfattas som samtidiga. Sedan 1960-talet har olika konstruktionsförslag presenterats på tidiga träkistgravar som kombinerats med kraftiga stolpar. Efter en ny undersökning vid Frydenlund på Fyn framgår att en träkista anlagts i mitten av ett borttaget hus med mesulakonstruktion. Fyndrikedomens antyder att detta varit ett ordinärt bostadshus. Kring kistan har en av stockar oval palissad uppförts.

Gravar liknande de i Barkær med en inramning av träpalissad, en kraftig stolprad i öständen och med eller utan hög är belagd genom ett åttiotal konstruktioner. De uppvisar ibland en utveckling i flera steg, ibland med samtidiga dökistor och dökammare som utvidgats till en långdös.

Vissa långdösar med en tidig kammare har en markant hög som täcker gravrummet. Utifrån analysen av tre anläggningar tyder den nuvarande utformningen på att de täckts i flera stadier.

Vissa dösar kan följas genom dokumenterade uppmätningar under en avsevärd tid. En sådan är dösen vid Gunderslevholm, västra Själland, som kan följas i åtta beskrivningar från 1808 till idag. Vid en mindre utgrävning framfördes argument för en ursprunglig högfyllning som författarna efter resonemanget för och emot förkastar.

Området mellan dökammare och stenramen har också beaktats. Belagt är stenringar innanför ramen på såväl rund- som långdösar liksom rektangulära stenramar innanför en yttre ram.

I olika sammanhang, inte minst i reklam, avbildas gärna dösen som belägen högst upp på en förhöjning. I verkligheten är detta läge ovanligt. En sådan är Stenhus på Mols. Dess läge på en tre meter

hög backe har betytt att den inte skadats av jordbruk. Därför blir den föremål för ingående modern uppmätning och beskrivning som klart anger att det rör sig om en öppen dös.

I kartserien Vore Fortidsminder är var fjärde dös en fristående utan hög eller stenram. Vissa menar att senare tiders jordbruk har medfört att stenramen liksom högen innanför har avlägsnats medan kammaren fått stå kvar. Flera beskrivningar påvisar denna form av destruktion. Men det finns undersökningar som visar att det verkligen funnits fristående dösar. Undersökningen av den skånska dösen Trollasten är ett bra belägg för detta. Här påvisades en halvmånformad stenläggning framför öppningen men inga spår av ramstenar. Den har inte varit täckt av en hög.

Boken rymmer också en artikel om dösar utan hög i Storbritannien, Frankrike och Irland författad av den kände arkeologen Chris Scarre. Samma diskussion om frånvaro eller närvaro av hög i England och Frankrike har förekommit. Samma komplexitet påtalas i uppbyggnaden av hög eller röse runt kammaren som i Danmark.

Takstenarna får ett eget kapitel. De flesta av granit eller gnejs ligger närmast horisontellt men det finns också några som ligger snett. Stor variation i takstenens form uppträder. Delar av samma sten i olika dösar, tvillingstenar är ovanligt. Ett par ligger 2 kilometer från varandra. De största takstenarna väger 20 ton att jämföra med den största på den spanska gånggriften Cueva de Menga som väger 180 ton.

Här hade det varit intressant med en mer ingående diskussion om konstruktionsprocessen från insamling av byggstenarna till färdigställandet av stenramen. Vad avser exempelvis dösen Maglehoj beräknas byggmaterialet omfatta 77 ton stora stenar, 81 ton fyllning av stenramen liksom 832 ton jord. Författarna framför

kortfattat uppfattningen att takstenar i etapper höjdes på plats med hjälp av en ram av stockar och inte den av bl.a. kung Frederik VII föreslagna uppbyggnaden med hjälp av ramper.

I ett land som Danmark med begränsad tillgång till stora stenar har ett betydande antal megalitgravar demolerats. Detta framgår speciellt tydligt genom de omfattande utgrävningar som utförts i Sarupsområdet på sydvästra Fyn. Platsen är främst känd för undersökningen av systemgropar som i två stadier avgränsat ett näs mellan två vattendrag. Denna plats har också bidraget till att denna form av samlingsplatser benämns Sarups-anläggningar. Fyra megalitanläggningar var tidigare kända men omfattande rekognosceringar resulterade i omkring 125 demolerade. 29 av dessa har undersökts varav tre presenteras ingående. En av dessa, Sarup Gamle Skole, har haft en stenkammare omgiven av en inhägnad av resta stolpar – en barkæranläggning. Inga spår efter jordfyllning kunde be-läggas. Flera etapper i gravbyggen med först en jordgrav kanske samtidigt med barkæranläggning, en sarups-anläggning där man på botten av en grop byggt en miniatyrform av dös, därefter två öppna dösar och slutligen två gånggrifter. De två andra beskrivna områdena uppvisar motsvarande komplexa utformning men med avvikande anläggningsformer.

Författarna betonar att det är ovanligt få undersökta dösar som innehåller människoskelett. Några dös-kammare med människoben presenteras. Det rör sig om ett eller ett par skelett som uppfattas tillhöra primärbegravningen. Exempelvis personerna i dösen vid Grøfte på Själland tycks ha skeletterats innan de lades ned i kammaren. Men som källkritiskt påpekas kan enstaka skelett i dösar representera begravningar upp till ett årtusende efter att dösen byggdes. Här behövs fler C14 dateringar för att säkerställa relationen

mellan dösbygge och gravläggning. Presentation av både danska och skånska dösar visar att människor i skeletterat tillstånd eller brända har nedlagts utanför men i anslutning till dösanläggningen. Författarna tycks förkasta nedläggning av nyligen avlidna i dösarna.

Författarna gör också en sammanfattning av samhällsstrukturen under dösbyggnadstiden. Under den perioden genomgick samhällena betydande förändringar. Olika handlingar genomfördes i och invid dös-kammaren och stenramen där fragmenterade skelett deponerades i dösarna men också i sarupsanläggningar och i våtmarker. Under barkærtid var bebyggelsen koncentrerad till stora boplatser men mera spridd under döstiden. Åter uppträder stora boplatser under gånggrifttid. Författarna hävdar att det föreligger svaga spår efter ett hierarkiskt samhälle. Möjligen kan stora flintyxor och speciellt välgjorda dubbeleggade stridsyxor liksom lerkärl markera en viss specialisering. De stora arbetsprojekten med dösbyggen och Sarupsanläggningar anser författarna ha genomförts genom frivilligt deltagande. Genom att bli föremål för skelettering miste de döda sin individualitet och kom därmed att ingå som en del av gruppen som omfattade både levande och döda.

I det avslutande kapitlet påstår författarna att vi i vår uttolkning inte nått mycket vidare än Worsaa som uppfattade anläggningarna som hedniska altare. Vi vet ännu inte vad den ursprungliga avsikten var med dessa storstensgravar. Men kommande undersökningar anses föra fram till en närmare förståelse av dösarna och deras betydelse.

Publikationen rymmer ett rikt och pedagogiskt illustrationsmaterial med praktfulla färgbilder.

Den är en ovanlig kombination av tillgänglighet för såväl en intresserad allmänhet som en för fackarkeologer detaljerad

– kanske i vissa avseende väl detaljerad – redovisning av ett antal dösanläggningar. Argumentationen för öppna dösar som grundformen är så övertygande att vissa upprepningar blir närmast irriterande. Det hade varit önskvärt ifall frågan om regionala och lokala särdrag i arkitekturen eller brist på sådana hade presenterats eller diskuterats. Det allra mest givande partiet i boken är resultatet av de nya utgrävningarna i Sarupsregionen som markerar hur mycket information som kan utvinas ur undersökningar av demolerade storstensbyggen. Det är frustrerande att tänka på hur mycket viktig fakta som varje år försvinner genom kontinuerligt jordarbete runt om i landet.

Lars Larsson
Institutionen för arkeologi
och antikens historia
Lunds universitet

Vivian Etting: *The story of the drinking horn. Drinking Culture in Scandinavia during the Middle Ages.* København 2013. Sider 157. ISBN 978-87-7602-189-4. Pris: 250 DKK.

Det er med glæde, at man åbner Vivian Etings bog om drikkehorn. Som hun selv skriver i indledningen, var hensigten oprindeligt et katalogværk, der så fornuftigvis udviklede sig til en større behandling af brugen af drikkehorn tilbage til antikken, men med fokus på middelalderen. Bogen baserer sig på skriftlige kilder, litteratur og bevarede afbildninger med drikkehorn, foruden altså en lang række nordiske og europæiske horn, herunder ikke mindst Nationalmuseets store samling. Bogen er opbygget i fire dele, der præsenterer drikkehorn fra antikken til vikingetid, middelalderens drikkehorn og hornene i renaissance og i 1800-tallet. Bogens næstsidste del er et katalog over

Nationalmuseets samling af drikkehorn fra middelalder og renaissance. Bogens konklusion, der vel rettelig kunne kaldes et resume, er lidt utraditionelt anbragt efter kataloget.

Bogens eksempler er europæiske, mens den tolkningsmæssige ramme hovedsagelig hentes i de øvrige kildegrupper. Første del indledes med en gennemgang af brugen af drikkehorn hos grækerne – meget kortfattet, men med fremhævelse af deres tilknytning til Dionysos-kulten, mens den romerske tradition for at bruge drikkehorn i banketter får mere plads, da kilderne flyder rigere. Herefter går vi til kelterne for at ende i jernalderens Skandinavien, der får en fyldigere behandling, og hvor hornenes sammenhæng med kvinderollen – især rollen som værtinde, bliver tydelig gennem gravfundene. Og her kommer så behandlingen af guldhornene, der vel med rette kan kaldes Danmarks mest berømte drikkehorn. Sammenhængen mellem kvinde og horn fastholdes afsnittet igennem til og med vikingetid gennem brug af sagaer, hvorefter hornene forsvinder ud af historien – og fundene – i løbet af 1100-tallet. Interessant nok tolkes de angelsaksiske horn, der kendes især fra Bayeuxtapetet, som anvendt i forbindelse med overdragelser af jord og ejendom i 1100-tallet, hvilket peger på betydelig kompleksitet i hornenes betydning.

Bogens anden del omhandler de middelalderlige horn i fund, tekst og billede. Her sættes hornene i forbindelse med de hellige tre konger og med gilder og lav, og her fremhæves de mange horn i gejstliges testamenter, mens folkeviserne fremhæves som en kilde til en fortsat brug af hornene i velkomstceremonier forestået af kvinder. I løbet af 1400-tallet glider hornene ud af de skriftlige kilder. En af de mest interessante undtagelser fremhæves med rette, nemlig det horn, der nævnes i Svanholms inventaret fra 1534, om hvil-

ket der står: “det horn, af hvilket vi plejede at drikke om julen”. Her tolkes dette horn og dets åbenlyse brug ved fælledrik ved juletid som “selvfølgelig knyttet til traditionen om hellig tre konger”. Det er da muligt, men selvfølgelig er et farligt ord: En anden tolkning kunne gå på brugen af den arkaiske form som symbol på kontakt med slægtens fundament og historie under netop julen, hvor traditionerne er stærke.

Bogens tredje del lægger vægt på drikkehornenes nye funktion som en blanding af kuriositeter og nationalt symbol både i renæssancen og i 1800-tallets genoplivning af den nordiske fortid. Bogens sidste del er så katalog over Nationalmuseets samling af drikkehorn fra middelalder og renæssance, 31 i alt, der angives med materiale, mål, datering og proveniens og tydning af inskriptioner. Kataloget får liv i kraft af sine smukke og vellykkede farvefotografier, der klart viser de eksotiske horn, nogle endda med detailtegninger og -fotografier. Men er det grådigt at ønske sig mere? Større billeder og mindre font i katalogteksten, så hornenes magi kunne stå endnu klarere frem.

Hvis man skulle komme med flere indvendinger, kunne det være, at undertitlens fokus på drikkekulturen ikke er helt præcis, fordi vægten så klart ligger på gennemgangen af de horn, der kendes fra fund og samlinger, mens deres funktion får mindre plads. Her kunne tolkningen af hornenes skiftende symbolværdi og placering i drikkekulturen med fordel være foldet ud i lyset af den drikkeceremoni, hvori de indgik i det lange tidsspand fra antikken til nutiden: Fra tegn på venskab til hæder og helt til de nutidige drikkeceremonier i lav og lojer. Således kunne netop selve relationen mellem form og indhold, horn og drik og de transformerende kræfter, der lå i begge, med fordel være foldet ud. Det er så meget mere tydeligt, som Etting også

har bidraget til bogen “Drikkekultur i middelalderen”, som ligeledes anmeldes på disse sider. Men at man kunne ønske sig mere skal bestemt ikke overskygge, at det er en smuk og velillustreret bog, der får værdi ved at trække på mange kildegrupper, og som forhåbentlig sikrer hornene det internationale fokus, som de fortjener.

Jette Linaa
Moesgaard Museum

Hans Christian Gulløv (ed.): *Northern Worlds – landscapes, interactions and dynamics* (Publications from the National Museum – Studies in Archaeology & History Vol. 22). København 2014. 533 sider. ISBN 978-87-7674-824-1. Pris: 498 DKK.

Nordlige Verdener var paraplytitlen for Nationalmuseets store forskningsinitiativ i årene 2009-2013. Initiativet ville med udgangspunkt i et nordisk, dvs. skandinavisk perspektiv, sætte fokus på interaktionen mellem menneske og miljø i “de nordlige verdener”, hvilket i praksis kom til at betyde Skandinavien og Nordatlanten, inklusive Shetlandsøerne og Orkneyøerne.

Forskningsinitiativet var organiseret i tre søjler: “Klimaændringer og samfund: Når klimagrænser flytter sig”, “Landbrug på grænsen: Nordlige kulturlandskaber” og “Netværk i Nord: Kommunikation, handel og kulturmarkører”. Inden for hver søjle var samlet en række forskellige forskningsprojekter, udført af Nationalmuseet og deres samarbejdspartnere.

I løbet af de fire år, forskningsinitiativet løb, blev der foruden en lang række artikler udgivet en stribe rapporter, der ligger frit tilgængeligt på Nationalmuseets hjemmeside (<http://nordligeverdener.natmus.dk/om-nordlige-verdener/publikationer-og-rapporter/>), og den 28.-30.

november 2012 afholdtes den afsluttende konference på Nationalmuseet. Det er præsentationerne fra denne konference, der danner baggrund for *Northern Worlds*-publikationen, der udkom i 2014.

Efter et forord ved Nationalmuseets direktør Per Kristian Madsen følger en indledning ved museumsinspektør Hans Christian Gulløv, der fungerer som koordinator for Nordlige Verdener. Det er også Hans Christian Gulløv, der har forestået det store arbejde med at redigere bogen.

I sin indledning redegør Gulløv for projektets baggrund samt for bogens struktur. "Northern Worlds" er inddelt i tre temaer med overskrifterne "Landscapes", "Interactions" og "Dynamics". Første del, "Landscapes", omhandler brugen og perceptionen af landskabet med fokus på både naturlige og antropogene forandringer som forudsætning for vores forståelse af kultur (s. 12).

Anden del, "Interactions", sætter fokus på interaktion mellem mennesker og samfund (s. 13), mens tredje del, "Dynamics", fokuserer på emner som kontinuitet, bevægelse/flytning (engelsk: "movement") og teknik som de kernekoncepter, der beskriver dynamikken i samfund og kulturer (s. 14).

Inden for hvert hovedtema er der yderligere nogle underinddelinger. Således er bogens første del, "Landscapes" eksempelvis delt op i "Use and traces", "Cosmos and perception" og "Environment and changes".

Den tematiske opdeling af bogen er som sådan udmærket, men ved gennemlæsning finder man selvfølgelig ud af, at mange af de enkelte forskningsprojekter på glædelig vis bevæger sig frem og tilbage mellem flere af temaerne. Det gør, at den tematiske opdeling hist og her fremstår en smule uklart, og ved gennemlæsning af bogen spekulerer man af og til over, om det måske havde været bedre,

hvis de enkelte kapitler var organiseret enten efter tidsperiode eller geografi.

Den valgte struktur betyder i hvert fald, at vi inden for samme del af bogen kan bevæge os fra en helt moderne kontekst – f.eks. Christian Wichmann Matthiessen og Richard D. Knowles kapitel om megabroer og tunneller (s. 395ff) – til de første palæoeskimoiske tranlamper af sten og herfra til nordboerne i middelalderen og videre op til det grønlandske kolonistyres bebyggelsespolitik i første halvdel af 1900-tallet.

Læseoplevelsen er dermed varieret, men helhedsindtrykket bliver måske også en anelse fragmenteret. Omvendt kan man sige, at det ligger i publikationens natur: Her er tale om en antologi, der gennem en lang række bidrag tegner et billede af et multifacetteret forskningsprogram med mange deltagere og mange forskellige interesseområder.

Kronologisk er bogens indlæg spredt fra stenalder til allernyeste tid, men flest artikler er der om emner, der relaterer sig til stenalderen, moderne tid og middelalderen, mens bronzealder, jernalder og vikingetid er mere sparsomt repræsenteret.

Enkelte artikler har et mere metodisk tilsnit, bl.a. artiklen af Henning Matthiessen m.fl., der dokumenterer den globale opvarmnings trussel mod den ellers permafrosne og ekstremt velbevarede køkkenmødding ved Qajaa i Illuliset isfjord i Vestgrønland (s. 383ff).

Peter Emil Kalands artikel om brugen af hedelandskaber (s. 19ff) transcenderer desuden kronologiske og rumlige grænser og beskriver brugen af heden som et vigtigt kulturlandskab fra det nordlige Portugal og langs hele Atlanterhavskysten til Nordnorge fra stenalder til nyere tid.

I artiklerne, hvor fokus kronologisk ligger i stenalderen, er det især neolitiseringsprocessen, det handler om. I "Shetland – the Border of Farming 4000-3000 BC" (s. 49ff) beskriver Ditlev

Mahler bl.a., hvordan neolitiseringsen på Shetlandsøerne lader til at have været betydelig mere kompleks end tidligere antaget, og det samme er temaet i Alison Sheridans artikel "Shetland, form the appearance of a 'Neolithic' way of life to c. 1500 BC: a view from the 'mainland'" (s. 67ff), der også efterspører neolitiseringsen på Shetlandsøerne.

I "Farmers on the move – The expansion of agrarian societies during the Neolithic and Bronze Ages in Scandinavia" (s. 463ff) flytter Lasse Sørensen fokus til Skandinavien, og på basis af bl.a. et stort ¹⁴C-dateringsmateriale og udbredelsen af bestemte typer flintøkser og -dolke antydes en generel kronologisk ramme for overgangen til landbrugssamfund fra Syd Danmark til Nordnorge.

I "A synthesis of the history of third millennium north-western Scandinavia" (s. 449ff) problematiserer Christopher Prescott neolitiseringsbegrebet, idet han argumenterer for, at det har en tendens til at formidle en idé om en ensartet proces over lange tidsspannd og geografiske områder. Ifølge Prescott udgør permanente gårde i landskabet, sammen med elementer som maritime praksisser, regionale kontakter, teknologi samt sociale og ideologiske praksisser, lige så vigtige, hvis ikke vigtigere, træk ved neolitiseringsen end overgangen til jordbrug.

De forskellige stenalder-orienterede artikler er alle glimrende, men på grund af deres tematiske sammenfald kunne man her i særlig grad ønske, at artiklerne havde været samlet i en kronologisk blok.

Et generelt tema, der også løber gennem mange af artiklerne, er, hvor forbundet mennesker har været, også på tværs af store geografiske afstande og langt tilbage i tid. For arkæologer er det ikke nogen nyhed, men mange af antologiens artikler understreger det gennem nye studier.

I "The northernmost rock carvings belonging to the Scandinavian Bronze Age

tradition" (s. 115ff) beskriver Flemming Kaul således, hvordan helleristede skibsmotiver findes så langt nordpå som Alta i Finnmarken og diskuterer, hvad det betyder for udbredelsen af den skandinaviske bronzealderkultur.

Kontakt er også temaet i Einar Østmos "Shipbuilding and aristocratic splendour in the North, 2400 BC-1000 AD" (s. 257ff), hvor Østmo bruger genstandsmateriale som baggrund for at studere overgangen fra kystnær til havgående sejlads i sennelolitikum og bronzealder og videre diskuterer skibsbygning og havsejlads som baggrund for fremkomsten af aristokratiske miljøer i bronze- og jernalder samt vikingetid.

Kontakt og netværk er også et af hovedtemaerne i artiklerne af Anne Pedersen, Gitte Tarnow Ingvarsson og Maria Panum Baastrup. Anne Pedersens artikel "Skagerrak and Kattegat in the Viking Age – borders and connecting links" (s. 307ff) behandler regionen omkring Skagerrak og Kattegat, altså både det nuværende Danmark, Norge og Sverige, og peger på regionale ligheder og lokale forskelle i den materielle kultur, der viser, hvor nært integreret regionen har været.

I "Trade and Power – Bornholm in the Late Viking Age" (s. 325ff) argumenterer Gitte Ingvarsson ud fra sammensætningen af skattefund for, at Bornholm var en uafhængig økonomisk og politisk enhed i den sene vikingetid. Og i "Continental and insular imports in Viking Age Denmark" (s. 353ff) diskuterer Maria Panum Baastrup kulturmøder og kulturel identitet ud fra fundene af importeret karolingisk sølv, karolingisk-ottonske spænder og metalimport fra det angloirske område.

Ovennævnte tre artikler udgør, sammen med Lars Jørgensens artikel "Norse religion and ritual sites in Scandinavia in the 6th-11th century" (s. 129ff), bogens bidrag om vikingetiden, og alle bidrager

med interessante betragtninger, der underbygger det efterhånden velkendte billede af den dynamiske vikingetid.

Antologiens indlæg om middelalderen er for de flestes vedkommende geografisk lokaliseret på Grønland; en enkelt omhandler jarledømmet Orkney, mens middelalderen i Danmark, Norge og Sverige glimrer ved sit fravær. Til gengæld er der blevet plads til nogle udmærkede indlæg om nordbosamfundene i Grønland.

I "The tradition of writing in Norse Greenland – writing in an agrarian community" (s. 339ff) redegør Lisbeth Imer for skriftkulturen i det norrøne Grønland. Også her er "kontakt" et af nøgleordene, da de grønlandske indskrifter understreger nordboernes integration i den skandinaviske middelalderverden.

De grønlandske indskrifter er desuden vigtige i en generel skandinavisk kontekst, for de fortæller noget om, hvordan skriftkulturen generelt kan have set ud i rurale kontekster. Det ved vi generelt meget lidt om i Skandinavien på grund af kontinuerlig udnyttelse af jorden, men de velbevarede grønlandske gårde har givet et unikt materiale til at belyse emnet.

Peter Steen Henriksens artikel "Norse agriculture in Greenland – farming at the northern frontier" (s. 423ff) beretter om de første spændende resultater af studier af nordboernes jordbrug, der måske har været mere omfattende, end man hidtil har troet.

Og Christian Koch Madsens artikel "Norse Pastoral Farming and Settlement in the Vatnahverfi Peninsula, South Greenland" (s. 95ff) præsenterer en værdifuld og længe savnet grundig behandling af nordboernes bebyggelsesstruktur, der antyder, at nordboerne var langt bedre landbrugere og langt bedre tilpasset det grønlandske klima, end man hidtil har ment.

Generelt er alle bogens bidrag om Grønland af stor interesse, og de spænder

også tids- og emnemæssigt vidt: Fra de første palæoeskimoiske tranlamper af sten til moderne diskurser om jagtrettigheder og jagtetik blandt rensdyrjægere.

Ekstremt fascinerende er Jens Fog Jensen og Tilo Krauses artikel "Second World War histories and archaeology in North East Greenland" (s. 491ff), der dokumenterer materielle efterladenskaber fra 2. Verdenskrig i Østgrønland i forbindelse med de to tyske forsøg på at etablere vejrstationer i Nordøstgrønland i 1942-44. Det er ikke alene en basalt spændende historie, men er også et interessant og instruktivt eksempel på en situation, hvor man kan sammenholde arkæologiske og skriftlige kilder.

Generelt er alle bidragene i "Northern Worlds" af høj kvalitet, og forfatterne må roses for at have gjort alle artiklerne læseværdige, uanset læserens specialviden, eller mangel på samme, om specifikke perioder eller empiri.

Man kan selvfølgelig diskutere, i hvor høj grad en bog som "Northern Worlds" egner sig til at blive læst fra ende til anden. Det ligger i sådanne publikationers natur, at de samler forskelligartede artikler, der hver især henvender sig til en særlig målgruppe, og det er da formentlig også sådan, de fleste vil anvende bogen. Som sådan er "Northern Worlds" en oplagt biblioteksbog, mens den måske vil være et mindre oplagt indkøb til privatbiblioteket.

Ikke desto mindre savner man lidt et efterskrift, der samler op på de mange artikler og på forskningsprogrammet generelt, og som peger fremad. Et sådant efterskrift havde gjort bogen til en mere helstøbt læseoplevelse.

Teknisk set er "Northern Worlds" en flot bog i hardcover, med et klart og smukt tryk på papir af høj kvalitet. Bogen er rigt illustreret med mange farvebilleder og klart og stringent tilrettelagt. Enkelte steder støder man på figurer, der med fordel kunne have været gengivet noget

større, f.eks. fig. 3 på s. 133 hvor man forgæves leder efter en bogstavnummerring, der omtales i figurteksten. Det er imidlertid meget få steder, man noterer sig den slags problemer, og generelt er billedmaterialet velvalgt og illustrativt.

“Northern Worlds” har potentialet til at appellere både bredt og snævert. For de, der ønsker at danne sig et overblik over Nationalmuseets store satsning, kan bogen læses fra ende til anden; de, der har specialinteresser indenfor de områder og perioder, bogens artikler dækker, kan med fordel gå på strandhugst og fokusere på bestemte indlæg.

Mogens Skaaning Høegsberg
Moesgaard Museum

Jane F. Kershaw: *Viking Identities. Scandinavian Jewellery in England.* Oxford 2013. 328 sider. ISBN 978-0-19-963952-6. Pris: 69 £.

Bogen er udsprunget af de mængder af detektorfund, der i England – ligesom i Danmark – har givet helt nye muligheder for at forstå mange forhold i, blandt andet, vikingetiden. Kershaw har valgt at studere kvinders dragtsmykker fra Englands vikingetid – bogen behandler altså ikke andre smykker som f.eks. armringe, halsringe og amuletter, eller dragtsmykker brugt af mænd, eller de mange fund af rideudstyr fra 1000-årene, eller fund andetsteds fra på De Britiske Øer; sådant inddrages dog i diskussionerne flere steder. Hendes materiale er imidlertid stort: Over 500 spænder og nært beslægtede hængesmykker, der næsten alle er af kobber- eller blylegeringer, altså daglige brugsgenstande. Det allermeste er fra Englands såkaldte første vikingetid (ca. 865-950); et lille antal er fra den ‘anden vikingetid’, fra slutningen af 900-årene til ca. 1050. Materialet fra ‘den første vi-

kingetid’ anvendes til belysning af nogle af de store spørgsmål vedrørende denne tid, nemlig størrelsen og karakteren og den geografiske udbredelse af de skandinaviske indvandringer og bosættelserne i England. Udtrykket ‘Scandinavian-style jewellery’ bruges konsekvent som fællesbetegnelse for både rent skandinaviske typer og anglo-skandinaviske typer.

Bogen har syv kapitler: 1. “Scandinavian-style jewellery in England: approaches and sources”; 2. “Identifying Scandinavian and Anglo-Scandinavian jewellery”; 3. “Scandinavian-style jewellery from England: origins, styles, and parallels”; 4. “The production and lifespan of Scandinavian-style jewellery”; 5. “Brooch use, culture and gender”; 6. “Locating Scandinavian influence: the distribution of Scandinavian-style jewellery in England”; 7. “Synthesis and conclusion. Constructing cultural identities”. Desuden er der tre appendixer med henholdsvis fundlister for tilsvarende og beslægtede smykker fra Skandinavien; resultater af metalanalyser; og fundlister fra de områder i England, hun specielt har arbejdet med (Norfolk, Suffolk, Lincolnshire). Bogen er velillustreret med tegninger, fotos (enkelte er i farve), samt mange udbredelseskort og tabeller. Som det heldigvis er normen i engelske bøger, er der et register med både stednavne og emner. Den store litteraturliste har foruden artikler og bøger på engelsk også mange på skandinaviske sprog og på tysk.

Kershaw har foretaget et omfattende indsamlingsarbejde, også af skandinaviske paralleller til fundene i England, og hun har foretaget en imponerende bearbejdning med mange facetter. Indsamlingen omfatter materiale indtil december 2008 (inklusive ældre fund og gravfund) og stammer bl.a. fra det nyttige ‘Portable Antiquities Scheme’ (PAS). Naturligvis er antallet af fund vokset betydeligt siden da, og naturligvis er detektor-intensiteten

forskellig i forskellige egne af England – ligesom i Danmark. Men ud fra en række til dels komplicerede argumenter, der bl.a. illustreres med mange detaljerede kort, menes udbredelsen alligevel at være repræsentativ for det pågældende materiale. Det giver stof til interessante overvejelser og konklusioner.

Materialet opdeles ud fra klare og godt illustrerede kriterier og et godt kendskab til skandinaviske smykketyper og fund i dels skandinaviske og dels anglo-skandinaviske former. Fra 'den første vikingetid' findes disse kun nord for grænsen mellem Danelagen og det 'engelske' England, og heri er der intet nyt; det er også dér, man finder de skandinaviske stednavne, men dokumentationen er overvældende. Det er imidlertid nyt, at der påvises særlig mange fund i East Anglia (især den nordlige del, Norfolk) og Lincolnshire, og at der sammenligningsvis er ret få fund i York og Yorkshire og andre dele af det nordøstre og nordvestre England, hvor der til gengæld er temmelig mange anglo-skandinaviske stensulpturer.

Det giver anledning til interessante diskussioner og bl.a. den konklusion, at skandinaviske bosættelser i East Anglia og Lincolnshire var langt mere omfattende end før antaget, og at kvinder udgjorde en væsentlig del, ligesom i de fleste andre områder, hvor skandinaver bosatte sig i vikingetiden – men også, at skandinaverne i disse områder ikke blev kulturelt assimileret på kort tid (måske i modsætning til længere nordpå og i York, 'i alt fald hvad angår dragtmode'). Tværtimod blev skandinavisk smag moderne i den 'engelske' befolkningsgruppe i området. Ifølge Kershaw er ikke alle disse smykker altså vidnesbyrd om etniske skandinaver eller deres efterkommere.

I forhold til de overordnede spørgsmål savnes imidlertid en grundig diskussion af, hvordan de anglo-skandinaviske stensulpturer i Nord- og Nordøstengland,

der har været studeret i mange år, skal forstås. Der er f.eks. ingen sammenlignende udbredelseskort for skulpturer og smykkefund, og mærkeligt nok menes skulpturerne at have begrænset udsagnsværdi (s. 2); de diskuteres i det hele taget kun kort (s. 206), selv om registerets opslagsord 'sculpture' har en del sidehenvisninger. Bogens fokus ligger tydeligvis andetsteds, både geografisk og hvad angår kildemateriale.

For Englands 'anden vikingetid' er fundbilledet helt anderledes end for den 'første' – her er der materiale fra næsten hele landet, men betydeligt færre fund, og de er af en anden art: En stor del af detektorfundene er nu rideudstyr, der i overensstemmelse med tidligere tolkninger menes formentlig at have tilhørt en militær og stærkt skandinavisk præget middel- og overklasse.

Bogen er vigtig, men den burde afgjort have gennemgået en kritisk redaktion. Den er ikke let at bruge, og på nogle felter lades læseren helt i stikken. Indholdsfortegnelsen burde have anført de mange underkapitler i kap. 1-7, så man bedre kunne orientere sig. Der er vældig mange unødvendige gentagelser. Der refereres mange steder til cat. nos. (= katalognumre, bl.a. s. 135-65), men såfremt det er oplyst i bogen, hvilket katalog referencerne gælder, så er det godt skjult. Appendix C (Anglo-Saxon and Continental brooches from Norfolk, Suffolk, and Lincolnshire) mangler en indledning om, hvad bogstavforkortelserne i referencerne gælder, og der optræder spændetyper, som ikke træffes i registeret. F.eks. 'nummular brooches' – som vel er møntspænder, der i registeret må findes under det tyske ord Munzfi-beln (med stavfejl), selv om sådanne på engelsk kaldes coin brooches (det er forklaret s. 237); men dette ord findes ikke i registeret. Der optræder flere andre tyske betegnelser for spændetyper, selv om der

findes engelske. Det virker ejendommeligt i en engelsk bog.

Nogle stikprøver viser, at litteraturlisten desværre har temmelig mange fejl. F.eks. refereres der til en artikel af Volker Hilberg (2009) i værket "Wulfstan's Voyage", der angives redigeret af A.E.A. Trakadas; men A.E. er Anton Englert! Artiklen anført under Christensen T (2008) er ikke af Tom Christensen, men af Torben Trier Christiansen. En artikel af Fuglesang (1992) er af uransagelige grunde anført på tysk, selv om den findes identisk på engelsk, og referencen til redaktøren af det tyske værk er forkert. Sådan kunne man blive ved. De fleste fejl kan gennemskues, men nogle vil give problemer, når et værk skal findes frem. Der er også fejl i billeder og tekst: De fleste billeder af trefligede spænder er vendt forkert, med den ene flig opad (f.eks. fig. 3.43-46), og hængesmykket fra Vester Vedsted (s. 69) er ikke af sølv men af guld. En isoleret fejl eller to gør sjældent den store forskel, men når der er mange, så bliver man usikker på hele bogen.

Sammenfattende: Bogen giver vigtige nye bidrag til forståelsen af Englands vikingetid og især bosættelserne, der næsten ikke er omtalt i skriftlige kilder. Nogle tolkninger kan diskuteres; men det kan nu ske ud fra et omfattende nyt kildemateriale. Bogens indgående diskussioner – af langt flere aspekter end nævnt ovenfor – er desuden af stor principiel interesse for tolkninger af de mængder af detektorfund, der i dag findes i mange lande og af vikingetidssmykker fundet andetsteds uden for Skandinavien. Det er en vigtig bog, der 'flytter' noget. Men det er en skam, at den ikke er bedre gennearbejdet.

Else Roesdahl

Afdeling for arkæologi
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet

Lutz Klassen: *Along the Road. Aspects of Causewayed Enclosures in South Scandinavia and Beyond.* East Jutland Museum Publications vol. 2. East Jutland Museum/Moesgaard Museum. Aarhus 2014. 330 sider. ISBN 978-87-7124-449-6. Pris: 320 DKK.

Lutz Klassen har det mål med sin bog at udvikle en model, der kan forklare placeringen af de neolitiske *causewayed enclosures*, på dansk Sarupanlæg, i landskabet. Bogens titel angiver, hvad der argumenteres for, nemlig at Sarupanlæggene er anlagt ved vejforløb og ved trafikale knudepunkter. Mange spørgsmål bliver berørt i bogen, hvor man også får en oversigt over Sarupanlæggene og deres datering i det centrale og vestlige Europa. Forfatteren fremsætter desuden en forklaring på, hvorfor og hvordan inspirationen til at anlægge Sarupanlæg nåede fra Centraleuropa til det sydlige Skandinavien i perioden 3750-3500 f.Kr.

Bogen består af to dele: 1. del udgør den egentlige arkæologiske del, der rapporterer om et projekt og dets metoder til påvisning af potentielle Sarupanlæg. Men deri indgår også et vigtigt afsnit, hvori bestemte aspekter ved de sydsandinaviske Sarupanlæg sammenlignes med anlæg andre steder i Europa. 2. del af bogen handler om den geofysiske prospektering af udvalgte pladser med potentielle Sarupanlæg på Djursland og er skrevet sammen med Christina Klein fra universitetet i Kiel.

I introduktionen til 1. del giver forfatteren et rids af, hvor forskningen omkring Sarupanlæggene er kommet til i dag, hvor de fleste forskere tolker dem som pladser, hvor befolkningen samlede sig for at udføre ritualer, fejre sociale begivenheder og antagelig også udveksle varer. I kap. 2 afgrænses undersøgelsesområdet, der omfatter Djursland med de nærmest tilgrænsende dele af Den Jyske Halvø. Djursland er det område i Skandinavien, hvor der

optræder flest Sarupanlæg i forhold til arealet. I kap. 3 præsenteres ni sikre og tre mulige Sarupanlæg samt et trettende anlæg, der betegnes som et anlæg relateret til Sarupanlæg. Tre af de sikre anlæg er publicerede: Store Brokhøj, Blakbjerg og Kainsbakke, mens de øvrige er kortfattet eller slet ikke omtalt i litteraturen. Der ligger her et endnu ikke udnyttet forskningspotential. Der er pladser med fund fra den grubekeramiske kultur hhv. i systemgravene (Ginnerup) og i gruber, der antagelig udgør en række af systemgrave (Kainsbakke). Det rejser spørgsmålet, om nogle af pladserne har været benyttet som oprindelig tænkt, ja om de måske endda blev anlagt så sent som i MN A V, da den grubekeramiske kultur gjorde sin entré i Østjylland. Det fører tanken hen på Stävie i det vestlige Skåne, hvor der i systemgravene kun var materiale fra tragtbægerkulturen i MN A V samt grubekeramiske indslag. Forfatteren regner ikke med muligheden for, at Sarupanlæg kunne blive anlagt så sent. Han mener i stedet, at der er tale om sekundære indslag i ældre Sarupanlæg (s. 202). I en enkelt sætning holder han dog muligheden åben og nævner Kainsbakke (s. 205).

I kap. 4 afgrænser Lutz Klassen det sammenligningsmateriale af Sarupanlæg i Sydskandinavien og Nordtyskland, som behandles i bogen, og i kap. 5 gennemgår tidligere fremsatte modeller for placeringen af Sarupanlæg, både T. Madsens arbejder fra 1980'erne og de nye GIS-baserede modeller, der er præsenteret af Stefan Klatt, Greifswald, i "Neue Forschungen zum Neolithikum im Ostseeraum" (2009). Det leder frem til det vigtige kap. 6, hvor Lutz Klassen først klassificerer de 38 sydskandinaviske og nordtyske pladser som beliggende hhv. på næs/fremspring mellem vandløb og på bakketoppe, hvoraf førstnævnte dominerer med 31 eksempler. Derefter evaluerer han de hidtidigt anvendte parametre til forudsigelse af

anlæggenes placering: nærhed til vand, nærhed til megalitgrave, jordbundstype, overfladefund og topografi. De skønnes alle kun delvist anvendelige for en GIS-baseret undersøgelse. Herefter præsenteres to nye parametre:

1) Afstanden mellem pladserne. Mellem syv af pladserne på Djursland er den gennemsnitlige afstand 4 km. En indbyrdes afstand mellem Sarupanlæg på 4-5 km regner forfatteren derfor for et brugbart parameter. Skal man være kritisk, bør det nævnes, at der mellem de pågældende pladser langs Kolindsund er ganske stor forskel på afstanden, der varierer fra 1,2 til 7,5 km. Indtil daterende materiale fra udgravningerne bliver nærmere beskrevet, er det også et åbent spørgsmål, hvor mange af disse pladser der faktisk har været samtidige.

2) Vejforbindelser. Idéen om, at Sarupanlægge knytter sig til vejforbindelser, og at nogle vejkorridorer har eksisteret siden neolitikum, er ikke ny, men har været fremsat længe af tyske forskere, senest af Benedikt Knoche i et arbejde fra 2013. Herhjemme har samme iagttagelser været gjort i enkelte tilfælde, men Lutz Klassen er den første, der for alvor afprøver forbindelsen mellem de danske Sarupanlæg og vejstrækninger. Her tager han udgangspunkt i det, som Sophus Müller konstaterede i 1904, at et kort over gravhøje samtidigt er et vejkort. Lutz Klassens kort viser et forbavsende sammenfald mellem nogle Sarupanlæg og højrækker, også selvom der er tale om gravhøje fra senere perioder, fra enkeltgravskultur og bronzealder (Mølbjerg I og II, Lokes Hede). Men der er også Sarupanlæg, der ligger langt fra gravhøje (Trelleborg, Skævinge). Et sammenfald er selvfølgelig kun påviseligt, såfremt gravhøje overhovedet er bevaret i et område.

Da tyske forskere har påvist sammenfald mellem placeringen af Sarupanlæg og veje kendt fra historisk tid, tager Lutz

Klassen fat i Videnskabernes Selskabs kort, som blev udgivet mellem 1760 og 1820. Det viser sig da, at ni af 32 Sarupanlæg ligger mindre end 500 m fra en af hovedfærdsårenerne fra historisk tid, og 13 af anlæggene ligger mindre end 1000 m derfra. Interessant er også placeringen af Sarupanlæg nær overgangssteder over vandløb anvendt i historisk tid. Som forklaring på disse sammenfald antages det, at transportveje lægges fast på et meget tidligt tidspunkt i forhold til landskabets former og forhindringer. Der vil altid være strøg, man skal igennem for at komme fra et område til et andet. Et sidste, men interessant afsnit i kap. 6 beskriver, hvilke Sarupanlæg der er placeret samme sted som senere borge fra vikingetid og middelalder, med Trelleborg som et godt eksempel. Anmelderen mener, at vi her er snublende tæt ved endnu et parameter, nemlig en forsvars-strategisk placering i landskabet. Forfatteren understreger dog både i indledningen og i slutningen af kap. 6, at man ikke skal tillægge Sarupanlæggene nogen 'militær' funktion.

Var landtransport vigtigst under tragt-bægerkulturen, eller var det lige så vigtigt, måske endda vigtigere, at sejle? – Man kan ikke komme uden om, at Sarupanlæggene hyppigt er placeret tæt ved sejlbart farvand. Det gælder for seks af de ni anlæg på Djursland, at afstanden dertil er mindre end 100 m (Tabel 1). Afstanden til vandløb og åbent vand var et af Stefan Klatts parametre, og forfatteren anvender da også de rekonstruerede vejforløb og nærheden til vand som de to vigtigste parametre i kap. 7, hvor han udvikler en model til beregning af, hvor Sarupanlæg kan være placeret på Djursland. Som parametre anvendes også fund fra neolitikum, jordbundstype, tilstedeværelsen af forsvarsanlæg fra vikingetid/tidlig middelalder, forekomsten af megalitgrave samt den indbyrdes afstand mellem Sarupan-

læg. Derved kunne 121 lokaliteter med 59 potentielle Sarupanlæg udpeges.

Projektet har været påvirket af både tidsmæssige og ressourcemæssige begrænsninger. De har betydet, at hverken ny luftrekognoscering eller prøvegravninger var mulige. I afsnit 7.3 beskrives afprøvningen af de udpegede pladser først med gennemgang af eksisterende luftfotos, hvilket ikke gav resultat i mere end tre tilfælde, alle tre dog uden at vise noget genkendeligt mønster. Den anden metode til afprøvning af potentielle pladser var markrekognoscering. Her var tidsfaktoren en begrænsning, idet der kun kunne rekognosceres i én sæson. Dette sammen med forskellige begrænsninger i adgangen gjorde, at kun 48 af de udpegede 121 potentielle lokaliteter kunne rekognosceres. På grundlag af fund fra tragt-bægerkulturen blev tre pladser udpeget som antagelige Sarupanlæg.

Næste skridt var valg af 20 lokaliteter med potentielle Sarupanlæg til undersøgelse med geofysiske metoder, georadar og magnetometer, hvilket resulterede i påvisning af ét sikkert, ét sandsynligt og to mulige anlæg (afsnit 7.3.3.). En detaljeret beskrivelse af de geofysiske målinger findes i bogens 2. del. Ingen af de observerede anomalier, der kunne skyldes tilstedeværelsen af systemgrave hørende til Sarupanlæg, blev dog testet ved prøvegravninger.

En evaluering af de forskellige kriterier for lokalisering af Sarupanlæg finder sted i kap. 8, hvor forfatteren konkluderer, at beliggenheden nær steder, hvor vandløb krydses af en tolket forhistorisk vejforbindelse, har været det bedst anvendelige kriterium. Blandt andre brugbare kriterier fremhæves desuden nærhed til en færdselsåre kendt fra historisk tid. For syv af de ni i forvejen kendte og dokumenterede anlæg på Djursland er beliggenheden ved sejlbart farvand dog den mest typiske. I kap. 9 vises en tabel for danske og svenske

anlægs afstand til kysten. Kun ét anlæg, Sigersted III på Midtsjælland, ligger mere end 4 km fra kysten. Dette anlæg ligger dog ved Susåen, der endnu i dag er et sejlbart vandløb, og som i neolitikum sikkert har været en vigtig færdselsåre. I samme kapitel tegnes der et billede af bebyggelsen på Djursland gennem tidligneolitikum (TN) og mellemneolitikum A (MN A). Et endnu tydeligere billede af bebyggelsen i sen TN I (fig. 79) vil kunne opnås ved også at inkludere tyndnakkede flintøkser af type IV, der forekommer i ikke-megalitiske grave med (ældre) Volling-keramik, men ikke i dysser. Det er endda muligt, at kontrasten mellem bebyggelsen i sen TN I og i TN II/MN A I (fig. 79 og 80) kunne mindskes derved.

Kap. 9 indeholder et andet vigtigt afsnit, hvori Lutz Klassen først lægger afstand til en nyere, tysk fortolkningsmodel, der gør Sarupanlæggene til kvægfolde, hvorefter han knytter dem til særlige vejforbindelser gennem et landskab med rituelle markeringer som megalitgrave, senere også stendyngegrave. Sarupanlæggenes placering 'along the road' tager han som tema op i kap. 10, hvor placeringen af de sydiskandinaviske Sarupanlæg ses ud fra samme synsvinkel i et europæisk perspektiv.

Men på vej til en ny teori om Sarupanlæggenes placering fremlægger Lutz Klassen en revision af Torsten Madsens bebyggelsesmodel fra 1982 og 1988 på grundlag af dennes undersøgelser i Østjylland. En af de ting, der gøres op med, er dateringen af den første anlæggelse af Sarupanlæg til efter 3500 f.Kr. på grundlag af C14-dateringer såvel som keramik-dateringer. I dag er der C14-dateringer fra Albersdorf Dieksknöll i Holsten og Starup Langelandsvej i Sønderjylland, der falder mellem ca. 3650 og 3500 f.Kr. Et andet spørgsmål er, hvorvidt Sarupanlæggene lå som centrale pladser i forhold til bebyggelse og megalitgrave, som hævdet

af Torsten Madsen og før ham af især engelske forskere. Lutz Klassen fremlægger eksempler på pladser, der snarere ligger perifert eller i et grænseland mellem flere territorier. Han forestiller sig, at den arbejdsstyrke, der byggede Sarupanlæggene, ikke kun blev mobiliseret fra ét territorium men fra to naboområder eller endda fra steder længere borte.

I kap. 10, hvor de sydiskandinaviske Sarupanlæg ses i et videre europæisk perspektiv, påpeges ligheder og forskelle mellem anlæg i Skandinavien og mere end 400 anlæg i Vest- og Centraleuropa. Sammenligningen fremmes ved, at der i de senere år er fremkommet flere gode oversigter, deriblandt et større værk med nye C14-dateringer af engelske anlæg (Whittle *et al.*: "Gathering Time", 2011). Det ville føre for vidt her at referere alle de fællestræk og forskelle, som forfatteren peger på, men nogle er særlig interessante og tillige overraskende. F.eks. kan der påvises ligheder mellem de få vestjyske anlæg (Mølbjerg I, Liselund, Gammeltoft Odde) og engelske anlæg, til dels også anlæg i det vestlige Frankrig, hvad angår anlæggenes form, afstanden mellem rækkerne af systemgrave og træk ved indgangspartierne. Disse paralleller kan ikke være tilfældige sammenfald, men må betyde, at der har været forbindelser, antagelig ad søvejen.

Forfatteren gennemgår dateringerne af de sydiskandinaviske anlæg, idet anlæggestidspunktet dog kun kan dateres på ti af de 39 pladser. Derefter præsenteres en oversigt over de vest- og centraleuropæiske anlægs datering. Derudfra kan man se et boom i anlæggelse af anlæg i Sydengland, Vestfrankrig og Centraleuropa i perioden 3750-3500 f.Kr. samtidigt med, at de første anlæg opstår i Holsten og i det sydlige Danmark. Specielt af betydning for spørgsmålet om de skandinaviske anlægs opståen er koncentrationen af nye anlæg i denne periode i det østlige

Westfalen, i det nordlige Hessen, nord for Harzen og i Elb-Saale området. For kontakterne med Sydsandinavien og formidling af idéen om anlæggelse af Sarup-anlæg ser forfatteren imidlertid en anden vej som værende af betydning. Den går fra Baden-Württemberg i en næsten lige linje mod nord og er sammenfaldende med den formodede rute, ad hvilken Mondsee-kobber blev bragt til Sydsandinavien på samme tid. Dermed forbinder Lutz Klassen den begyndende anlæggelse af Sarupanlæg med importen af kobber. Han ser disse impulser komme sydfra ad en færdselsåre, der forbandt Sarupanlæg-gene, der i kraft af deres funktion som kultcentre kunne kontrollere, men også viderebefordre varer og kulturelle impulser. I kap. 11 antydes en udstrækning af netværket mod øst langs Donau til Sortehavet, hvorfra der også kom impulser bl.a. i form af kobberdolke.

Anlæggelsen af de mange Sarupanlæg i Centraleuropa i perioden 3750-3500 f.Kr. kan være udtryk for spredningen af en idé. Men man kan også se det som udtryk for ekspansion, befolkningspres og øget konkurrence om ressourcerne. Spredningen af Sarupanlæg fra ca. 4400 til 3750 f.Kr. tegner samtidigt et billede af Michelsbergkulturens ekspansion mod syd, øst og nord. For at forstå anlæggenes betydning må man forsøge at se dem i forhold til samtidige begivenheder og i forhold til det bebyggelsesmønster, de indgik i.

Anlæggenes funktion ændrede sig også med tiden. I den første fase af neolitikum, hvor befolkningen levede spredt på små bopladser, har Sarupanlæggen haft til formål at samle befolkningen til fælles byggearbejder, fejring af begivenheder og udførelse af ritualer. Men fra 3400-3200 f.Kr. ændrede bebyggelsesmønstret sig både i Sydsandinavien og i Mellemtyskland, og man ser bopladsaktiviteter på mange af Sarupanlæggen. Nogle voksede til rigtig store bopladser, der politisk og i

produktionsmæssig henseende må have spillet en dominerende rolle.

Læser man litteraturen, også den nyeste, møder man forskellige fortolkninger af Sarupanlæggenes funktion. Alt efter deres størrelse og beliggenhed betegnes de befæstningsanlæg, befæstede bopladser, kvægfolde og rituelle samlingspladser, med sidstnævnte som den betegnelse, man hyppigst møder. Lutz Klassen's påvisning af sammenhængen mellem Sarupanlæg og gamle vejsystemer er ikke nødvendigvis i konflikt med nogen af dem. Men han har givet os et positivt kriterium til brug for en forudbestemmelse af deres placering i landskabet.

Bogen er et *must* for alle, der beskæftiger sig med neolitikum og specielt med Sarupanlæg. Det er første gang siden Niels H. Andersens afhandling om Saruppladsen (1997), at vi får præsenteret en ajourført oversigt over emnet, og som inddrager større dele af Europa. Det er ikke sikkert, at alle vil være enige med Lutz Klassen om alting, men alle kan drage nytte af hans afsnit om Sarupanlæg i Sydsandinavien og i Vest- og Centraleuropa. Denne bog er, ligesom Lutz Klassen's tidligere bøger, skrevet på baggrund af et omfattende kendskab til materialet og med et imponerende overblik. Det er lige det, vi har brug for.

Poul Otto Nielsen
Nationalmuseet

Mette Svart Kristiansen & Kate Giles (red.): *Dwellings, Identities and Homes European Housing Culture from the Viking Age to the Renaissance.* Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg 2014. 255 sider. ISBN: 978-87-88415-89-6. Pris: 250 DKK.

Forskningen kring hus, bostäder, hem och identiteter är ett snabbt växande fält inom medeltidsarkeologin, konstaterar

redaktörerna till den aktuella antologin. Det ökande intresset skapar behov av diskussioner och kontakter över ämnesgränser och över nationella gränser, och av att diskutera potential och begränsningar i tvärvetenskapligheten. Den aktuella publikationen är en del av ett försök att möta dessa behov. I december 2010 organiserade avdelningen för medeltids- och renässansstudier vid Århus universitet en konferens. Målet med denna var att belysa “changing forms of living and their social background and symbolic content in Europe over 800 years, primarily during the period 800-1600 AD but also beyond this.” (Svart Kristiansen & Giles 2014, s. 7) Konferensen resulterade bland annat i den föreliggande publikationen, som innehåller sammanlagt tjugo artiklar, uppdelade på tre brett tematiska delar.

Det är knappast möjligt att göra alla de tjugo artiklarna och författarna till dessa rättvisa inom ramen för en enda bokanmälan, men i det följande gör jag ett försök att kort summera bokens olika delar och artiklar. Bokens första del har rubriken “Exploring Domestic and Social Space” och är det mest övergripande och teoretiskt inriktade avsnittet. Här diskuteras olika ingångar till studiet av byggnader och bostäder, och relationer mellan rumsliga strukturer och till exempel sociala sådana.

Det första bidraget är skrivet av en av bokens båda redaktörer, Kate Giles. I sin artikel “Ways of Living in Medieval England” tar hon bland annat fasta på Tim Ingolds kategorisering av två dominerande teoretiska perspektiv inom forskningen kring hus och bostäder, nämligen byggnads- respektive boendeperspektivet. Det förra är influerat av strukturalistisk teori. Här framhålls idén bakom byggnaderna – att det finns en uppfattning om hur rummet ska organiseras innan detta materialiseras. Boendeperspektivet har i stället sin grund i Heideggers och Merleau-Pontys tappning av fenomenologi.

Människans erfarenhet av världen grundar sig i upplevelsen av det existerande – och vi upplevelser med och genom kroppen. Ur det här perspektivet är byggnaden och boendet involverade i en gemensam process, och kan inte i första hand förstås som en översättning av en idé. Arkeologer har generellt varit mer attraherade av byggnadsperspektivet, som erbjuder möjligheter att “avkoda” bakomliggande idéer genom studiet av byggnaden i sig, men Giles menar att Tim Ingolds boendeperspektiv har möjligheter att erbjuda mer nyanserade och mindre generaliserande förståelser av förhållandet mellan byggnadernas utformning och olika sätt att leva på i det förflutna. Byggnadsforskningen behöver i högre grad betona byggnadernas flexibla natur, den variation i användning de har erbjudit, och komma bortom statiska tolkningar.

Giles konstaterar att forskningen kring hennes eget forskningsfält, medeltida byggnader i England, traditionellt främst har fokuserat på frågor kring typologi och byggnadsteknikers utveckling och spridning, geografiskt och socialt. I sin artikel vill hon lyfta fram hur de senare årtiondenas teoretiska infallsvinklar och undersökningar kan ge en annan bild av den vardagliga arkitekturen. Hon poängterar här bland annat variationen och föränderligheten i materialet, och det historiskt specifika.

Till skillnad från Giles vill Ole Grøn betona betydelsen i att se generella mönster i mänskligt, rumsligt beteende i bostäder över tid och rum. I sin artikel “Human Spatial Behaviour in Dwellings and Social Psychology” lyfter Ole Grøn fram hur den rumsliga organisationen i bostadshus kan relateras till det dagliga livets verksamheter och till hushållet, eller delar av detta. Han använder etnoarkeologiska och nutida, socio-psykologiska jämförelser för att kunna diskutera mönster i arkeologiskt undersökta exempel från ett brett urval av kontexter, både

kronologiskt och geografiskt. Bland annat använder han exempel från Sibirien, från Kanadas nordvästkust och Skandinavien. De äldsta är från mesolitisk tid, de yngsta från historisk tid.

Thomas Kühtreiber diskuterar i sin artikel "The Investigation of Domesticated Space in Archaeology – Architecture and Human Beings" bland annat sociologiska modeller som kan användas för att diskutera interkulturella fenomen, såsom relationen mellan sociala strukturer och rumslig organisation, samt hur mänskliga aktörer och hus interagerar och skapar kulturella identiteter i det förflutna. Byggnaders rumsliga utformning är både scenen för och en produkt av mänskliga handlingar. Konsekvensen av detta är, menar Thomas Kühtreiber, att det blir nödvändigt att kombinera olika typer av analyser och infallsvinklar. Byggnader reflekterar inte heller bara sociala strukturer, påpekar han. I många kulturella kontexter finns till exempel en idé om 'huset' och 'hushållet' som används som en metafor i filosofiska och religiösa sammanhang och författaren antar att de materiella lämningarna av hus kan erbjuda spår vilka det är möjligt att avkoda och tolka som materialiseringar av idéerna.

De exempel som diskuteras i artikeln är bland annat medeltida tornbyggnader i Österrike, deras funktion och relation till dåtida, sociala strukturer, kulturella identiteter och ideologiska ramverk.

Christina Schmid diskuterar och utvärderar i sin artikel "The Investigation of Domesticated Space in Archaeology – Beyond Architecture" arkeologins möjligheter och metoder att studera bostäder och boende som aktivitet och idé. Hon konstaterar att boende inte är möjligt att studera empiriskt annat än indirekt om vi rör oss i historisk tid. Det vi kan studera är de materiella lämningarna, till exempel byggnadernas utformning och planlösning. Dock finns det inte något självklart

samband mellan boendeaktiviteter och fysisk utformning – en byggnad med samma planlösning kan utnyttjas på en rad olika sätt. Schmid argumenterar för att boendet i högra grad avspeglas i den mer föränderliga delen av den materiella bostadskulturen, som inredningsdetaljer och möbler.

Temat för bokens andra del är regioner och regionalitet. Gemensamt för de fyra artiklarna i detta avsnitt är att tidigare uppfattningar om regionalitet och regionala byggnadsskick granskas och ifrågasätts. I Peter Dragsbos artikel "The Schleswig Farmstead" – A Key to the Dynamics of Culture in the Danish-German Borderland from Medieval to Recent Times" är det de traditionella "Wohnstallhausen" i Schleswig som står i fokus. Bostadshusen skiljer sig både från de danska och de nordtyska, och har använts som argument i nationalistiskt färgade debatter under första halvan av 1900-talet. Från danskt håll såg man en bakgrund i den förhistoriska, danska bebyggelsen, från tysk sida hävdades att det inte fanns något samband med de danska traditionerna. Författaren menar att det är dags att lyfta fram diskussionen igen, utan de tidigare nationalistiska förtecknen. Han menar att det inte går att påvisa någon direkt kontinuitet mellan det förhistoriska och det historiska byggnadsskicket i regionen. De gårdstyper som har funnits i området har tillkommit i olika vågor från senmedeltiden och framåt. Influenser har kommit från olika håll, såväl söderifrån som norrifrån.

Mogens Skaaning Ravnsbjerg Høegsberg jämför i artikeln "Islands Across the Sea – Aspects of Regionality in the Norse North Atlantic Diaspora" de nordiska bostätningarnas byggnader på Grönland med lämningar av torvbyggnader från de andra nordatlantiska öarna, främst de isländska. Författaren menar att den typologi som den danske arkeologen Aage Roussell etablerade för de grönländska byggnaderna

på 1940-talet behöver revideras. Han för diskussioner kring en fortsatt, gemensam kulturell identitet efter vikingatid, något som skapat förvånansvärda likheter i den materiella kulturen, trots stora skillnader i till exempel naturmiljö och ekonomi. Det finns fler likheter än skillnader i hur gårdarna och den materiella kulturen i stort förändrats på Island och på Grönland, påpekar författaren. Byggnaderna förenas till exempel av en grundläggande idé om att sammanföra flera mindre byggnader till ett komplex. Gemensam är också tendensen att skapa allt fler separata utrymmen under 1100- och 1200-talet.

Även Charlotte Boje Hillingsø Andersen och Anne-Louise Haack Olsen tar upp medeltida torvbyggnader i sin artikel "Medieval Turf Houses in Jutland, Denmark – A Regional Building Practice?", men utifrån exempel som inte är lika uppmärksammade tidigare, nämligen torvhus som påträffats vid undersökningar i nordvästra Jylland under de senaste två årtiondena. Författarna diskuterar om torvhusen representerar ett begränsat, regionalt byggnadsskick, eller om det är de goda bevaringsförhållandena som gjort att det är just i det här området som torvhusen bevarats. De diskuterar vidare orsaken till att torvhus började byggas i regionen. I Thy tycks detta ha skett vid mitten av 1000-talet. En skogsminskning som syns i pollendiagrammen skulle kunna förklara behovet av att bygga i torv, men författarna menar att det faktum att stolphus fortsatte att användas parallellt med torvhusen talar emot att det enbart handlar om virkesbrist. De menar att vi här även ser ett kulturellt inflytande söderifrån.

Eva Svenssons artikel avviker något från de andra tre genom att lyfta fram sociala skillnader som en del av diskussionen kring regionalitet och identitet. I sin artikel "The Rural Home. Local or 'European' Style?" problematiserar hon förhållandet mellan den medeltida borgar-

kitekturen, som betraktas som europeisk, och böndernas gårdar, som betraktas som hörande till en lokal eller regional tradition. Hon påpekar bland annat att vare sig frälset eller bönderna utgjorde något homogent kollektiv, varken på ett socialt eller ekonomiskt plan, och att alla ingick i olika nätverk som påverkade det dagliga livet, bland annat genom den katolska kyrkan och genom handel. Eva Svensson visar genom exempel från olika delar av Europa att även böndernas bostadshus kan diskuteras ur ett europeiskt identitetsperspektiv, att även dessa var influerade av borgarkitekturen. Bland annat ser författaren likheter i den rumsliga "grammatiken".

Bokens tredje och sista del, "Houses, Homes and Social Strategies", är den mest omfattande. Här återfinns hela tolv artiklar. Avsnittet bjuder på en rad konkreta exempel på studier av materiella lämningar – såväl arkeologiskt undersökta byggnadslämningar som stående hus – från olika delar av Europa, men också på många teoretiska och metodiska diskussioner kring forskningen om byggnader, bostäder och boende.

De första tre artiklarna berör vikingatida långhus. I Sarah Croix artikel "Houses and Households in Viking Age Scandinavia – Some Case Studies" är rumsliga aspekter av vardagliga hushållsaktiviteter i bostadsutrymmen under vikingatid som står i fokus, och författaren utgår från arkeologiskt undersökta byggnader från Norge och Island. Det rumsliga strukturerandet av hushållet sägs reflektera hushållets organisation både på en praktisk och social nivå. Det främsta källmaterialet för att kunna diskutera detta är det arkeologiska, medan författaren konstaterar att det finns stora begränsningar i vad materialet kan antas representera. Det går till exempel till en viss gräns att diskutera hushållsaktiviteter ur genusperspektiv, medan potentialen att diskutera åldersaspekter och sociala skillnader inom ett hushålls

aktiviteter är mycket begränsade, liksom möjligheterna att analysera hushållens storlek och sammansättning. Något som komplicerar tolkningarna är att samma aktivitet har kunnat inrymmas inom skilda rumsliga strukturer, och att ett och samma utrymme kan ha haft flera olika funktioner. Sarah Croix påpekar till exempel att flera forskare på senare tid har lyft fram att gästningar inte bara förekom i de mest välbärgade hushållen men att detta inte är lika synligt i arkitekturen här. På mindre gårdar, där ingen separat hall fanns, kunde ett bostadsutrymme temporärt fungera som "hall" där besökare togs emot.

I den därpå följande artikeln, "Opening Doors – Entering Social Understanding of the Viking Age Longhouse", pekar Anna S. Beck på baksidan med det starka fokus på typologisering som funnits inom studiet av vikingatida byggnader i Danmark och Skåne. Detta har gjort att skillnader och variation i förändringar tonas ned, till förmån för det förenklade och generella. Som en motvikt mot detta föreslår Anna S. Beck att de enskilda byggnadselementen studeras var och en för sig, och att vi försöker se hur dessa speglar föreställningar om "the good life". Det exempel som hon själv tar upp är dörrar i vikingatida långhus. Hon menar att det finns ett starkt samband mellan dörrkonstruktionernas utveckling, hallens introduktion och idéer om gästning och gästfrihet under vikingatid. Husens ingångar blev bland annat mer accentuerade, avskilda och lätta att kontrollera under tidsperioden. Att göra entré i långhuset blev en viktig, social akt. Precis som Sarah Croix påpekar Anna S. Beck att gästfrihetsidealet inte begränsades till de rikaste miljöerna.

Teva Vidals artikel "Þat var háttur í þann tíma" Representations of Viking Age and Medieval Houses in Grettis saga" tar upp de vikingatida och tidigmedeltida långhusen från ett annat perspektiv. Författaren

diskuterar i vilken mån beskrivningarna av byggnader i Grettis saga, som utspelar sig på 1000-talet men är skriven fyra hundra år senare, kan sägas spegla tusentalets byggnadstradition. Teva Vidal menar att beskrivningarna trots tidsdiskrepansen är användbara och trovärdiga. Ett av hennes argument för detta är att det finns en medvetenhet om skillnaden i tid och rum hos författaren, en medvetenhet om att det är en historisk tid och miljö som skildras.

Med Mette Svart Kristiansens artikel "Proper Living – Exploring Domestic Ideals in Medieval Denmark" flyttar vi oss något framåt i tiden. Författaren, som är den andra av bokens redaktörer, utgår från att idéer och ideal kring boende är något som avspeglat sig i bostädernas arkitektur, i allt från deras rumsliga struktur till inredningsdetaljer och utsmyckning. Hon tar delvis avspark i antologin/projektet "Bolí og Familie i Danmarks Middelalder". Mette Svart Kristiansen diskuterar ett brett källmaterial som utgörs av bevarade byggnader, arkeologiska undersökningar, skriftligt material och avbildningar. Hon undersöker och jämför välbärgade miljöer på landsbygden och i staden och diskuterar bland annat hur olika identiteter uttryckts i olika miljöer. Författaren konstaterar att även om det är tydligt att en distinkt borgarideologi blir synlig under medeltiden i städernas bostadshus, och att självmedvetna bönder kan spåras på den samtida landsbygden, så är det mycket som fortfarande är oklart kring detta. Regionala skillnader och detaljer i bostadskulturen hör till det som Mette Svart Kristiansen efterlyser mer forskning kring.

Danae Tankard påpekar i sin artikel "Form and Function in the Late Medieval Rural House – An example from the Weald and Downland Open Air Museum, Sussex" att den likartade planlösningen i aristokratiska och välbärgade bondemiljöer i det senmedeltida England inte behöver spegla samma slags hierarkiska strukturer

i hushållen. Hon argumenterar för att den rumsliga organisationen avspeglar olika strukturer i de skilda sociala miljöerna. De förmögna bönderna efterliknade aristokratins arkitektur men gav den rumsliga utformningen av byggnaderna andra meningar. Danae Tankard diskuterar olika rumsliga struktureringsaspekter, som vilka aktiviteter som ägt rum var, vilka utrymmen som är mest privata. Hon menar att rummet organiserats efter principer om vad som uppfattats som rent och smutsigt, eller hälsosamt och ohälsosamt, snarare än efter sociala hierarkier inom hushållet.

Jill Campbells artikel "A House is not just a Home – Means of Display in English Medieval Gentry Buildings" utgår från samma typ av byggnader som Tankard, senmedeltida "gentry houses" i England. Hon vänder sig i artikeln bland annat mot uppfattningen om hur dessa hus förändrats under 1500-talet, att det skulle ha varit först under denna tid som husens fasader började betonas. Jill Campbell argumenterar för att det även under 1300- och 1400-talet fanns uttalande tankar om geometri och symmetri också inom den profana arkitekturen, och att det fanns en tydlig vilja att signalera bland annat status och sociala hierarkier genom husfasaderna. Utsmyckade gavlar och trapphus vittnar om detta. Den hierarkiska planlösningen var synlig även utifrån, bland annat genom fönstrens placering. Den förnämsta delen markerades ofta av ett större fönster, inte sällan ett burspråksfönster.

Adam Bolanders artikel "Smoke Houses and Entrepreneurship in Two Rural Villages of Medieval Scania, Örja and Skegrie" tar sin utgångspunkt i två medeltida rökhäus som undersökts i västra Skåne. Det ena har daterats till 1300-1400-tal, det andra till 1200-1300-tal. Båda rökhäusen antas ha varit kollektivt ägda, av ett par eller flera bondehushåll, och har brukats för fiskrökning i stor

skala. Författaren diskuterar detta i termer av specialisering och entreprenörskap. Det finns också fynd som talar för länkar till regional och internationell handel, bland annat blyplomber.

Rainer Atzbachs artikel bär titeln "The 'Stube' and its Heating – Archaeological Evidence for a Smoke-Free Living Room between the Alps and North Sea". Den tidigaste kakelugnen, pottkakelugnen, var en så kallad bilägggarugn, vilket innebar att den eldades från ett intilliggande rum. Ungen förmodas ha utvecklats mellan 700- och 1000-talet i Alpområdet och möjliggjorde skapandet av det rökfria rummet, ett bekvämt vardagsrum. Detta påverkade, menar Rainer Atzbach, byggnadernas grundplan så att det rökfria vardagsrummet blev husets centrala del med köket, där eldandet skedde, i anslutning till stugan. Den rökfria stugan blev ett koncept som spreds från Alpområdet senast från 1200-talet, och den blev även grunden till de flerrummiga grundplaner som kom att bli dominerande under senmedeltiden. Konceptet tog sig varierande uttryck och fick olika genomslag på olika platser. I Danmark, påpekar författaren, var det först under 1500-talet som den rökfria uppvärmningen och flerdelade grundplanen vann genomslag.

Eldstaden har en central roll även i Christian G. Klinges artikel "Medieval Houses in Aalborg, Denmark – a Study of Excavated Timber Houses". Klinge diskuterar urban bostadskultur utifrån 39 undersökta timmerbyggnader från perioden 1050-1600. Under hela perioden utgjordes byggnadernas eldstäder vanligen av öppna härdar eller ugnar. Andelen öppna härdar minskade under perioden. Bland de undersökta byggnaderna fanns två, båda dendrodaterade till 1100-tal, som är bland de äldsta med bilägggarugn i Danmark. Kakelugnar var mycket ovanliga före 1300 i Ålborg, och blev mer allmänt förekommande först från 1400-talet och

framåt. Under hela perioden var byggnadernas planlösning enkel, vanligen fanns två eller tre rum. Eldstaden var fram till 1300-talet i regel belägen i det större rum vartill husets entré ledde och som vette mot gatan. Därefter skedde en förändring. Det eldade rummet, "köket", flyttades längre in på gården. Christian G. Klinge diskuterar förändrade familjestrukturer i digerdödens kölvatten som en tänkbar förklaring till förändringarna.

Anne Katrine Thaastrup-Leth utgår från byggnadslämningar från en annan dansk stad i sin artikel "Burned-Down Timber-framed Houses in Medieval Odense, Denmark". Av de fyra arkeologiskt undersökta korsvirkeshusen från 1300-1500-tal var det ett som var särskilt välbevarat. Detta hade varit bebott av en kopparsmed och senare andra hantverkare, och både verkstad och bostadsdel fanns bevarade. Alla de undersökta husen hade förmodligen förstörts i en omfattande stadsbrand 1529.

Paola Galettis artikel bär titeln "The House as a Social Project in Northern-Central Italy, c 700-1000". Författaren skisserar ett förslag till hur husen utvecklats och förändrats under tidsperioden, både i urbana och rurala miljöer. Tyngdpunkten ligger på de senare. Paola Galetti utgår från byggnadernas material, teknik och utformning samt inredning och hon diskuterar även sambandet mellan husen och dess innevånare. Författaren beskriver byggnadskulturen under perioden som enkel och formad av grundläggande behov.

Jeroen Bouwmeester beskriver i sin artikel "The Development of Dutch Townhouses 700-1300" hur de holländska städernas och proto-städernas hus utvecklats under sex århundraden. Under den första, förurbana fasen som inföll 750-850 utgjordes gårdsbyggnaderna på platser som Dorestad av enskeppiga långhus med starka kopplingar till landsbygdens gårdar.

De användes som förråd eller verkstäder. Under 900-talet och fram till 1200-talets mitt skedde en rad förändringar, knutna till den samtida urbaniseringen. Från den här tiden och framåt menar författaren att utvecklingen av städernas hus tog en annan riktning än landsbygdens bebyggelse, och att de nu var den senare som påverkades av den förra. Under den här perioden slog skiftesverkstekniken igenom, och på 1000-talet uppfördes de första stenbyggnaderna. Murade byggnader var dock ovanliga före mitten av 1200-talet. Därefter började nya metoder att stabilisera marken användas, vilket underlättade för uppförandet av tyngre hus. Husbyggnandet stod från och med denna tid som symbol för en ny social grupp av handlare och hantverkare: borgarna.

Som förhoppningsvis framgår av de korta referaten ovan finns det en stor variation och bredd i artiklarna, men också flera återkommande teman. Boken erbjuder en inblick inom olika teoretiska och metodiska ingångar till arkeologisk forskning kring byggnader och ger samtidigt en värdefull ingång till materialen i sig. Särskilt intressant blir det kanske när olika studier närmar sig samma eller angränsande material utifrån olika infallsvinklar.

Att boken tillkommit som konferenspublikation märks, på gott och ont. Detta bidrar till att ge publikationen ett väl sammanhållet intryck, något som även förstärks av avsnittsindelningen. Samtidigt gör konferensbakgrunden att det finns en tydlig geografisk tyngdpunkt på de nordvästra delarna av Europa. Framför allt i den tredje och mest omfattande delen märks en tonvikt på Danmark. Hälften av artiklarna här hämtar exempel från detta land medan stora delar av världsdelen inte finns representerade. Att många teman och teoretiska resonemang upprepas i flera av artiklarna kan också ses som en följd av bokens bakgrund som konferens-

publikation. För de flesta läsare, som kanske snarare tar sig an ett urval av artiklar snarare än att läsa alla i följd, är detta dock knappast ett problem. Att de teoretiska infallsvinklarna många gånger är likartade är dessutom knappast förvånande eftersom det återspeglar den samtida teoretiska diskussionen. Detta bidrar till att ge den som är intresserad av ämnet en aktuell överblick, samtidigt som det är en aspekt av boken som riskerar att upplevas som något föråldrad om ett par årtionden. Det bör dock också tilläggas att artiklarna inte är helt teoretisk strömlinjeformade, boken rymmer åtskilliga skilda uppfattningar och vinklingar.

För den som är intresserad av forskning kring medeltida och tidigmoderna byggnader och olika aspekter av boende är detta en högst läsvärd antologi, med upp-lyftande bredd och ambitionsnivå. Redaktörerna ger i förordet bland annat uttryck för en önskan att visa på materialets bredd och potential, och att boken ska kunna bilda en plattform för kommande forskningsinsatser, även utanför arkeologin. Det tror jag att den kommer göra, det här är en publikation som kommer att vara till nytta och glädje för många.

Linda Qviström
Institutionen för arkeologi
och antik kultur
Stockholms universitet

Henriette Lyngstrøm: *En meget mærkelig mand – Jernforskeren Robert Thomsen.* Museet for Varde By og Omegn/Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg 2015. 120 sider. ISBN 978-87-88415-93-3. Pris: 190 DKK.

Civilingenjör Robert Thomsen (1928-1995), der i mange år var produktionschef på det nu nedlagte A/S Varde Staalværk, spillede en meget betydelig rolle i dansk

og international jernforskning i anden halvdel af 1900-tallet.

Men Robert Thomsen var en beskeden mand, der ikke førte sig frem, hvilket betød, at han næsten kun var og er kendt af arkæologer og andre, der beskæftigede sig med jernforskning. Ud over de rent metallurgiske og smedetekniske problemstillinger var han desuden optaget af den betydning, som dette lokale myremalmsjern havde for den samfundshistoriske udvikling. Kendskabet til hans store videnskabelige indsats fortjener derfor at blive udbredt til en bredere kreds, hvilket nu er sket i Henriette Lyngstrøms vel-skrevne bog om ham.

Varde By og Omegns Museum modtog i 2008 nogle kasser fra Thomsens enke, Inge Linnet Seeman. De indeholdt et omfattende arkivalsk materiale fra Thomsens hånd – manuskriptudkast, forsøgsrapporter, fotografier og ikke mindst et stort antal breve. Det blev siden overdraget til landets førende jernforsker, Henriette Lyngstrøm fra Saxo-Instituttet på Københavns Universitet. Her kom det i gode hænder, men det har uden tvivl været et større detektivarbejde at få styr på papirerne. Opgaven må imidlertid siges at være løst på bedste vis i en overskuelig biografisk fremstilling. Forfatteren formår at skabe et fint og nuanceret billede af denne "mærkelige mand", og som læser fornemmer man, at hun virkelig holder af sin hovedperson.

Det var lidt af en tilfældighed, der satte Robert Thomsen i gang med studiet af oldtidsjernet, og dertil kom en provokation fra en metallurgkollega, der "tilbød at æde alt det jern, der kom ud af en sådan jernalderovn". Det hele begyndte i 1963, hvor den anden store "jernmand" i Danmark, nyligt afdøde Olfert Voss, var i færd med at udgrave nogle jernslugger i Drengsted mellem Ribe og Tønder. Hans invitation til Varde Staalværks ledelse resulterede i, at Robert Thomsen også skulle

med på turen til Drenghed for at se nærmere på disse rester af udvindingsovne. Og dermed var scenen sat for et livslangt ven- og partnerskab mellem de to herrer. Det var især forsøgene med jernudvindingen i de rekonstruerede skaktovne i Drenghed og på Varde Staalværk, der påkaldte sig interesse både i Danmark og internationalt. Inden længe blev Thomsen da også et skattet medlem af Comité pour la Sidérurgie Ancienne, hvor tidens mest indflydelsesrige jernforskere mødtes. Forsamlingen der bl.a. talte Pleiner, Bielenin, Tylecote, Gyuan, Schietzel, Serning og Voss; det var "Die Prominenz der Eisen-geschichtsforschung" i Europa.

De mange breve vidner om en intensiv kontakt, hvor de faglige spørgsmål drøftedes indgående i en slags brevsamtaler. Set fra et dansk synspunkt er det interessant, at han allerede sidst i 1970'erne forsøgte at etablere fortidsmetallurgien som en ny videnskab ved Sydjysk Universitetscenter. Denne omfattende videnskabelige virksomhed blev klaret ved siden af det normale arbejde på stålværket!

Brevene er ligeledes et studie værd, når det gælder et indblik i mennesket Robert Thomsen, og Henriette Lyngstrøms valgte brevcitater giver et fint billede af en finurlig mand med en herlig underspillet humor; noget også anmelderen kan nikke genkendende til. I den forbindelse kan man ikke lade være med at fundere over, hvad der ville være gået tabt af de mange underfundige sidebemærkninger, såfremt Thomsen havde haft en PC og internettet til sin rådighed?

Den første store udfordring i 1963 var at fremstille smedbart jern i de udvindingsovne, der blev rekonstrueret på grundlag af udgravninger i Sydvestjylland og Nordtyskland. Thomsens næste større projekt omfattede studiet af smedetekniske processer, og som den praktiker, han var, sørgede han for på klassisk eksperimentalarkæologisk vis hele tiden at

sammenligne forsøgsresultaterne med de originale fund. Gennem sine analyser kunne han bl.a. påvise, at mange af jernaldersmedene havde været i besiddelse af en høj teknisk kunnen.

Henriette Lyngstrøms bog giver en meget detaljeret gennemgang af Robert Thomsens liv i jernforskningens tjeneste samt et godt indblik i dette meget åbne forskningsmiljø. Der er tale om et interessant stykke videnskabshistorie, som tillige giver et indtryk af, at vejen fra tanke til handling var lettere og mindre bureaukratisk end i dag. I dette tilfælde var det et enkelt brev til Varde Staalværks ledelse, der satte gang i Robert Thomsens forskning, som også har været til stor inspiration for den yngre generation af jernalderarkæologer.

Blandt de mange illustrationer bemærkes især et par, hvor aktørerne er ikklædt lyst tøj. På side 22 ses Olfert Voss i lys cottoncoat ved siden af Thomsen i lys kitel og med kridhvid skjorte og slips! Det ser lidt pudsigt ud, eftersom både jernudvinding og smedning er et møgbeskidt arbejde.

Til slut skal dog dryppes lidt malurt i bægeret. Det er ærgerligt, at forfatteren, der vel er den bedste kender af dansk jernforskning, ikke i højere grad har reflekteret over Robert Thomsens betydning i forhold til de moderne problemstillinger inden for feltet. Uanset denne mangel, er bogen meget læseværdig og i et levende sprog. Stærkt kritisabelt er det derimod, at bogen mangler et godt resumé, og gerne på tysk. Men dette er vel udgiverens ansvar, så se at få trykt et resumé og få det lagt i værket!

Jørgen Lund
Moesgaard Museum

Poul Otto Nielsen, Finn Ole S. Nielsen og Christian Adamsen (red.): *Solstensøen – På sporet af Bornholms bondestenalder*. Bornholms Museum og Nationalmuseet. Rønne 2014. 192 sider. ISBN 978-87-88179-15-6. Bogladepris: 225 DKK.

Bornholm er bemærkelsesværdig i arkæologisk henseende – ikke mindst når det gælder yngre stenalder. Igennem de sidste 35 år har nye fund og udgravninger overrasket og bidraget med væsentligt nyt til den neolitiske forskning i Sydskandinavien. Dette er blandt andet sket på baggrund af projektet “Bornholms bebyggelse i yngre stenalder”, hvor Bornholms Museum i samarbejde med Nationalmuseet målrettet gik i gang med at forfølge periodens mange spor på øen. Nu foreligger en kærkommen samling af de mange resultater i form af denne bog – *Solstensøen* – der i meget indbydende form appellerer til både arkæologer inden for det neolitiske arbejdsfelt såvel som til almindeligt interesserede læsere.

Meget af stoffet kendes i forvejen fra løbende publicerede artikler og andre bidrag i forskellige sammenhænge. Men der præsenteres også hidtil ukendt stof samt spændende og meget relevante nyheder fra de allerseneste udgravninger. Materialet er ikke endeligt bearbejdet, så der er tale om en foreløbig status.

Når man får bogen i hånden, bladrer og skimmer lidt hist og her og studerer illustrationer, får man straks et positivt indtryk. Dette skyldes dels kapitlernes logiske rækkefølge og ikke mindst en indbydende og lækker opsætning med en generøs strøm af flotte illustrationer harmonisk fordelt igennem bogen – landskabsfotos, genstandsfotos/-tegninger, kort med mere. Det er billedkunstner og fotograf Martin Stoltze, som har stået for den grafiske form og også mange af bogens fotos.

Bogen er delt op i syv kapitler, der beretter om emner eller lokaliteter i kronologisk rækkefølge fra ældre stenalders slutning til bronzealderens begyndelse. Trods forskellige forfattere er der fin sammenhæng i fagligt niveau og sprog. Der er anvendt noter og litteraturhenvisninger, og foran og bag i bogen findes kronologiskemaer for hhv. keramik og hustyper samt et oversigtskort med alle lokaliteter.

Efter et forord af museumsdirektørerne for hhv. Bornholms Museum og Nationalmuseet, indleder museumsinspektør Finn Ole S. Nielsen, Bornholms Museum, bogen med at opridsse baggrunden for vores viden om øens bondestenalder. Det arkæologiske eventyr begyndte for alvor med de sensationelle fund af hustomter fra både tidlig-, mellem- og senneolitikum, der dukkede op som sidegevinster på jernalderudgravninger ved Grødby og Limensgård i slutningen af 70'erne og begyndelsen af 80'erne, hvor også hidtil ukendte keramiktyper fra overgangen mellem tragtbæger- og stridsøksekultur vakte opsigt. Det var herefter, at det ovennævnte projekt og samarbejde blev søsat. Siden er de rituelle samlingspladser ved Rispebjerg og Vasagård blevet erkendt og undersøgt – atter med enestående resultater til følge. Det er de mystiske små dekorerede skifersten fra disse pladser, de såkaldte “solsten”, der har ligget lige til højrebenet som titel til bogen.

Poul Otto Nielsen, Nationalmuseet, og Finn Ole Nielsen er de centrale personer i samarbejdet. De er fælles om det første kapitel: “De første bønder på Bornholm”. Neolitiseringsprocessen i Europa gennemgås i grove træk fra dens opståen og spredning fra Mellemøsten for 11.000 år siden, til den endelig trænger ind i den danske og bornholmske Ertebøllekulturs område i slutningen af det 5. årtusinde f.Kr. Selve overgangen svarer tilsyneladende til forholdene i resten af Sydsandinavien og går relativt hurtigt.

Fundmaterialet fremlægges i en 4-faset kronologisk gennemgang af de væsentligste fund og lokaliteter fra Bornholms tidligneoolitikum. Kapitlet giver et godt overblik over oldsagstypernes udvikling og afrundes med introduktionen af dysser og samlingspladser.

Med megalitternes introduktion i slutningen af tidligneoolitikum er stafetten naturligt givet videre til Svend Illum Hansen og kapitlet "Bornholms jættestuer". Seks ud af de 11 bevarede jættestuer på øen blev delvist undersøgt og restaureret i perioden 1994 til 2008. Resultaterne af dette arbejde præsenteres for hver jættestue med kort historik, fund og særlige forhold samt en lille vejledning for publikum i at finde frem til stedet. De bornholmske resultater holdes op imod forholdene i resten af landet. For eksempel kommer øens sparsomme flintforekomster til udtryk ved, at der i konstruktionerne ikke er anvendt hvidbrændt flint, der ellers er et karakteristisk element. Derimod – og mærkeligt nok – er de bornholmske jættestuekamre mindre end gennemsnittet trods den rigelige adgang til klippeblokke.

Med samlingspladserne Vasagård og Rispebjerg når vi frem til et par af øens særlige arkæologiske attraktioner. De præsenteres i hvert sit kapitel af Poul Otto Nielsen, Finn Ole Nielsen og arkæolog Michael S. Thorsen. Vasagård har en tidlig fase i slutningen af tidligneoolitikum, der indtil videre er øens eneste egentlige Sarupanlæg. Anlægget er specielt ved, at dets systemgrave kan følges på begge sider af den markante Læsådal, og spørgsmålet er, om det skal opfattes som ét stort anlæg eller som to tætliggende. Vasagårds sene fase i slutningen af tragtbægerkulturen består af omfattende forløb af palisadegrøfter, der igen findes på begge sider af åen og denne gang inddrager et meget større areal. Til palisadeanlægget hører de specielle "runde anlæg" eller "stolpe-

kredse", der også er fundet på flere andre bornholmske lokaliteter. I sommeren 2014 blev der gravet på Vasagård Vest. Resultaterne var forbløffende og er heldigvis inddraget i bogen. Det er især heldige fund ved stolpekredsene, der kaster nyt lys over anlægstypen. Det drejer sig bl.a. om sirligt dekoreret lerklining med indlagt brændt knogle, et muligt alterbord midt i kredsen samt detaljer vedrørende anlæggets destruktions.

Både på Vasagård og på Rispebjerg er anlæggenes afgrænsning og kortlægning med succes blevet udført ved hjælp af geomagnetiske undersøgelser. Især på sidstnævnte arealer har analyseresultaterne afsløret mange strukturer i form af op mod 24 stolpekredse og 14 palisadegrøfter, der har indhegnet op mod 6 hektar af bakkeformationen. Det neolitiske anlæg her tilhører kun den sene tragtbægerfase, der svarer til det yngre anlæg på Vasagård – kaldet Vasagårdfasen. Ved siden af de dekorerede lerskiver og solsten er det især de særlige forhold omkring stolpekredsene, der her har været ansvarlige for ideen om en solkult. Stolperækker ud fra enkelte stolpekredse er tolket som ramper op til en mulig platform, hvor brandofringer kan have været udført, antydning ved fund af forbrændt ler, dyreknoget og flint. Palisadeanlæggenes funktion diskuteres på baggrund af lignende fund fra Sjælland og Skåne.

Kapitlerne om samlingspladserne er rigt illustreret med bl.a. flotte fotos af de dekorerede stykker lerklining, lerskiver og solsten, som på dramatisk sort baggrund yder teksten et stemningsfyldt bidrag.

Bebyggelsen ved Grødby fremlægges i bogens femte kapitel af Poul Otto Nielsen og Finn Ole Nielsen. Det er omfattende udgravninger, som ud over bronze-, jernalder- og vikingetidsfund har afdækket et stort bopladsmateriale fra det meste af tragtbægerkulturen og den efterfølgende stridsøksekultur i form af oldsager, huse

samt stolpekrede. Keramikens udvikling beskrives, og der præsenteres en faseinddeling ud fra de særlige keramikstile omkring overgangen sen tragtbæger/stridsøksekultur: Vasagårdstil (2900-2800 f.Kr.), Grødbystil (2800-2700 f.Kr.) og endelig "den streg- og grubeornamenterede keramik" (2800-2600 f.Kr.). Sidstnævnte repræsenterer den tidlige stridsøksekultur og har mange træk tilfælles med den svensk-norske stridsøksekultur, der kendes fra det nærliggende Skåne. Kunne man da ikke have fundet et mere mundret og anvendeligt navn til denne stil? De toskibede huse beskrives hus for hus og illustreres med grundplaner, og man får et glimrende kendskab til den særlige mellemneolitiske huskonstruktion.

Før de samme forfattere præsenterer den anden omfattende bebyggelse, Limensgård, skydes et mindre kapitel om rekonstruktioner af neolitiske huse ind, skrevet af Poul Otto Nielsen sammen med eksperimentalarkæolog Harm Paulsen. I 1988 byggede man et nyt stenaldershus på Hjerl Hede med udgangspunkt i husfundene fra Limensgård og Grødby. Erfaringerne fra byggeriet er interessante og yderst relevante i bogens sammenhæng.

Limensgård er først og fremmest en tæt koncentration af toskibede huse fra mellemneolitikum – Grødbyfase og "den streg- og grubeornamenterede keramik" fase (18 huse) – og fra senneolitikum – 2100 til 1700 f.Kr. (16 huse). Atter suppleres anlæggene med et fornemt oldsagsmateriale samt enkelte gravfund. Udviklingen af husenes detaljer beskrives, og med de yngste fund havner vi i ældre bronzealder, der således kan afrunde den overbevisende gennemgang af hele bondestenalderen på Bornholm.

Det understreges i indledningen, at det store materiale langt fra er færdigbearbejdet, og at bogen er en status. Det er en udførlig statusrapport, der giver et godt

overblik over materialet. Jeg har kun få kritikpunkter.

Der bliver flere steder henvist til geologiske fænomener i relation til fundstederne. Her kunne et indledende geologisk kapitel i bogen have været rart. Bornholm adskiller sig jo landskabsmæssigt markant fra det øvrige Danmark, og fænomener som f.eks. de glaciale landskabsformationer på klippeøen og de holocæne niveauforandringer for land og hav ville være relevante at få på plads inden den arkæologiske gennemgang.

De bornholmske husfund fra yngre stenalder har haft enorm betydning for forståelsen af de neolitiske samfund, deres organisation og byggetekniske formåen. Før de dukkede op, var overbevisende huse kun dokumenteret fra senneolitikum. På trods af anlægstypens helt centrale funktion i bebyggelsesstrukturen formår bogen dog ikke at tegne et særligt nuanceret billede af de neolitiske bosættelsesmønstre. Der konkluderes blot, at koncentrationerne af husfund næppe er landsbyer, men snarere enkeltgårde, der afløser hinanden. Spredningskort med samtidige fund præsenteres for de forskellige perioder, men en egentlig struktur udledes ikke heraf. Det kunne være interessant at vide, hvordan disse enkeltgårde har ageret sammen med de øvrige fundsteder. Er der bopladser med særlige funktioner rundt i landskabet, fangstpladser ved kysten, kan vi sige noget om transportveje på øen? Materialet lider desværre under manglen på dyreknogler og planterester, der ville kunne belyse ressourceudnyttelsen og pladsernes økonomiske grundlag.

Bogens fine illustrationer og grafiske opsætning er fremhævet i det ovenstående. Det undrer mig dog, at et gammelt oversigtskort over Vasagård Øst er taget med (fig. 3, s. 84). Det tjener ikke rigtig noget formål og kunne nemt have været opdateret. Oversigtsplanen med felter og huse ved Limensgård (fig. 2, s. 161) er

god, fordi landskab og udgravningernes omfang fremgår tydeligt. Planen over Grødby (fig. 1, s. 120) mangler felterne og dermed indblik i udgravningernes udstrækning. Her kunne have været valgt en mere ensartet linje.

Ønsker man overblik over de bornholmske fund fra yngre stenalder, som gang på gang i de seneste årtier har sat sit iøjnefaldende præg på den neolitiske forskning i Sydsandinavien og desuden har åbnet et kighul ind til en kompleks og fantastisk rituel verden, så har vi fået et meget indbydende redskab i form af "Solstensøen".

Uffe Rasmussen
Moesgaard Museum

Søren Olsen: *Kampen om Danmarks natur. Fra fredskovforordningen til genskabelsen af Filsø.* København 2015. 328 sider. ISBN 978-87-12-05031-5. Boglædepris. 400 DKK.

Indtil 1937 stod det enhver grundejer frit at fjerne de oldtidshøje og bopladser, der lå på hans jord. Gravhøje, dysser og andre synlige fortidsminder fik nemlig først deres beskyttelse med den naturfredningslov, Stauning nikkede ja til i 1937, mens gravpladser, bopladser og andet måtte vente på vedtagelsen af den naturfredningslov, der kom i 1969.

At det forholdt sig sådan skyldes først og fremmest, at hverken J.J.A. Worsaae eller Sophus Müller ville udfordre landbruget, der altid har været følsomt over for enhver begrænsning af rådighedsretten. Derfor lukkede arkæologerne øjnene for ødelæggelserne og trøstede sig med, at danefælovgivningen sikrede, at de flotteste fund endte på Nationalmuseet.

Gudskelov var naturfredningsfolkene ikke lige så berøringsangste, og derfor blev det i sidste ende dem, der måtte påta-

ge sig ansvaret for beskyttelsen af den arkæologiske kulturarv, hvad der gør Søren Olsens bog vedkommende læsning for arkæologer. Dertil kommer, at hans beskrivelse af to hundrede års fredningshistorie er en både spændende og underholdende fortælling. Ikke mindst fordi den fokuserer på de ildsjæle, der tog kampene, mens politikere og myndigheder bekvemt luntede dem i hælene.

Blandt undtagelserne fremhæves arkæologen og juristen Viggo Nielsen, som den visionære embedsmand, der i 1960'erne udstak den kurs, der i det store og hele blev fulgt, indtil Anders Fog Rasmussen i 2003 kunne konstatere, at ingen fugle, fisk eller frøer havde fået det ringere efter massakren på Miljøministeriet, der for resten også betød en nedlæggelse af kulturmiljørådene og dermed en ringere beskyttelse af kulturmiljøet.

Søren Olsen fortæller let og levende. I bogens første del om natursyn, landskab og naturtyper, hvortil han også regner kulturspor i landskabet.

I anden del fortæller han om fredskovsforordningen af 1805. En snusfornuftig råstoflov som staten trak ned over hovedet på godsejerne, men som viste sig at være en effektiv og holdbar naturbeskyttelseslov.

Det var også snusfornuft, der i 1844 førte til en fredning af Gammelmosen. Ikke på grund af dens naturværdi, men for at kunne se, om en afgravet højmose en gang i fremtiden ville kunne levere brugelige tørv.

Til gengæld var det romantikkens natursværmeri og ikke mindst guldhornstyveriet, der i 1807 førte til oprettelsen af Oldsagskommissionen, og som fik det kongelige kancelli til at frede 208 markante oldtidsminder. Frivilligt naturligvis og uden juridisk binding, så mere end halvdelen er siden forsvundet, hvad der førte til, at Nationalmuseets 7.717 frivillige fredninger blev tinglyst, og at de fre-

dede fortidsminder blev forsynet med en FM-granitpæl.

Bogens tredje del handler om naturfrednerne og deres foreninger. Først og fremmest Danmarks Naturfredningsforening, der i 1911 startede som en nordsjællandsk klub for bedsteborgere, men som i 1920'erne udviklede sig til en landsdækkende forening. Første store sejr var den naturfredningslov, der kom i 1917, og som gav foreningen ret til at rejse frednings-sager. Det var dog først fra 1921, hvor den karismatiske Eric Struckmann blev formand, der for alvor kom gang i tingene. Ikke mindst fordi han formåede at vinde Thorvald Stauning for naturfredningssagen. Det udmøntede sig i den naturfredningslov, der kom i 1937, og som kom til at betyde, at vi i dag har nogle af verdens mest uberørte kyststrækninger og op mod 37.000 fredede fortidsminder.

Bogens fjerde del handler om tiden efter 1961, hvor det statslige ansvar for naturbeskyttelse først kom til at ligge i Kulturministeriet og senere i Miljøministeriet, der i stigende grad tog hånd om overvågning, beskyttelse, udforskning og forvaltning af dansk natur. En historie der ikke er kedelig, hvad de fleste mennesker, der var involveret i arbejdet, heller ikke var.

Viggo Nielsen var her den helt centrale embedsmand, der både formåede at holde sammen på en flok visionære medarbejdere og være den drivende kraft i den naturfredningskommission, der udarbejdede forslaget til den tredje naturfredningslov, hvis vedtagelse (1969) betød, at de fredede fortidsminder fik en beskyttelseszone på 100 meter, og at såvel de undersøiske som underjordiske kulturspor blev beskyttet. Dertil gjorde han som direktør for Fredningsstyrelsen en banebrydende indsats for fredningen og beskyttelsen af nationalhistoriske monumenter som Hammershus, Jelling, Lejre og Dybbøl.

Det er dog ikke, fordi denne side af sagen fylder ret meget i bogen, der først

og fremmest handler om naturbeskyttelse, men vil man forstå sammenhængen mellem natur- og kulturarvsbeskyttelsen, har bogen meget at byde på. For eksempel historien om Herluf Winge, som arkæologer vil kende som ham, der i en menneskealder bestemte de titusindvis af dyreknogler, der blev gravet frem af køkkenmøddinger og bopladser, men som i denne forbindelse omtales for sin indsats som en banebrydende fortalere for beskyttelsen af det, man den gang kaldte skadelige dyr. Lægges hertil alt det andet, som den myreflottige forfatter har fundet frem og her præsenterer i en overskuelig og underholdende form, kan denne velillustrerede og velredigerede bog kun anbefales til alle med interesse for natur- og kulturværdierne i det danske landskab.

Sven Thorsen
Nykøbing F.

Anne Pedersen: *Dead Warriors in Living Memory – A Study of Weapon and Equestrian Burials in Viking-Age Denmark, AD 800-1000.* Publications from the National Museum, Studies in Archaeology & History Vol. 20:1 1-2 Jelling Series. Odense 2014. 558 sider. ISBN 978-87-7674-840-1. Pris: 498 DKK.

Grave med våben og rideudstyr fra vikingetiden har, siden de første kom frem i det 19. århundrede, præget billedet af den typiske vikingetids mandsgrav. Selvom disse grave har spillet en væsentlig rolle i tolkning af vikingetidens samfundsstruktur og religion, har de aldrig været genstand for en samlet analyse, førend Nationalmuseet og Forskerakademiet i Aarhus i 1992 finansierede et tre års ph.d.-projekt, som havde til formål at belyse samfund og religion i 900-årenes Danmark med vægt på tidens begravelser.

Den foreliggende publikation er Anne Pedersens aktualiserede ph.d.-afhandling, indleveret på Aarhus Universitet i slutningen af 1995. Værket er delt i to bind, en tekstbind med 299 sider og et katalogbind med 259 sider. Bind 1 består af den egentlige tekst, delt op i otte kapitler, en 18 sider lang litteraturliste og et stedregister til kataloget. Bind 2 indeholder en kronologisk analyse af fund med våben og rideudstyr, kataloger over grave i vikingetidens Danmark, Norge og Sverige samt 15 fundlister, 24 spredningskort og 70 plancher.

I kapitel 1 (Introduction) giver Anne Pedersen en generel introduktion til bogen. En kort skitsering af den historiske situation i vikingetidens Danmark følger afhandlingens problemstilling og fremgangsmåde samt kildekritiske overvejelser. Her formuleres de overordnede spørgsmål, som ønskes afklaret med grundlag i de veludstyrede grave med våben og rideudstyr. Hvorfor blev disse grave overvejende anlagt i 900-årene, hvem står bag, og hvad var hensigten med den store indsats? Arbejdsområdet er ikke, som det ofte ses, begrænset til det nuværende Danmark, men omfatter desuden Sydslesvig, Skåne, Blekinge og Halland, mens Bornholm er udeladt. For at sætte de veludstyrede mandsgrave i perspektiv blev alle grave fra vikingetiden inddraget i betragtningen. I alt kendes fra vikingetidens Danmark (status 2006) 509 gravpladser eller enkeltliggende grave. Disse er fremlagt i katalog 1. Mindre end 5%, dvs. 238 af de kendte over 5.100 grave, indeholder våben, rideudstyr og/eller vognudstyr (katalog 2). Desuden behandles 81 udvalgte grave med våben og/eller rideudstyr fra Norge og Sverige (katalog 3 og 4).

Efter at bogens ramme er skitseret, følger der i kapitel 2 (Two Centuries of Archaeology) en forskningshistorisk oversigt over 200 års arkæologi med fokus på vikingetiden. Speciel vægt bliver

lagt på de tidligere fremlagte tolkningsforslag af ryttergravskikken. I forhold til ph.d.-afhandlingen er publikationen ajourført med de sidste 20 års forskning. Kapitel 2 afsluttes med en kildekritisk diskussion om gravenes potentiale som kilde til at belyse datidens religion og samfundsstruktur.

Kapitlerne 3 til 6 omhandler den egentlige analyse af primærmaterialet. Disse fire kapitler fylder omkring to tredjedel af tekstbindet. I kapitel 3 ("Burial Sites and Burial Types") behandles først hele gravmaterialet fra vikingetiden. Efterfølgende bliver der sat fokus på grave med våben og rideudstyr. Målet med kapitlet er at undersøge, hvorvidt de udvalgte grave er repræsentative. Der gennemgås fundtilvæksten, fundomstændighederne og bevaringsmulighederne for de forskellige gravformer samt deres spredning.

I kapitel 4 (Weapons, Horse Equipment and other Furnishings) behandles de enkelte artefaktkategorier, som findes i våben- og ryttergrave. Til hver kategori nævnes genstandens antal og placering i graven. Desuden foretages der en beskrivelse og en typeinddeling. Fundlisterne og spredningskort i bind 2 supplerer oplysningerne på en meget overskuelig måde. Så vidt muligt refererer Anne Pedersen til eksisterende typologier. For stigsøjlernes vedkommende lykkedes det hende at udarbejde en ny inddeling i fem typer med undergrupper.

Kapitel 5 (Artefact and Burial Chronology) sætter fokus på datering af gravinventar. Med udgangspunkt i de norske dateringer, præsenteret i det forrige kapitel, kan de danske våbengrave opdeles i tre grupper; to talmæssigt mindre grupper, som dateres til ældre vikingetid hhv. senvikingetiden og en stor gruppe, som tilhører 900-årene. Den sidste gruppe bliver ved hjælp af korrespondensanalyser yderligere opdelt. Med baggrund i den udarbejdede stigsøjletypologi udarbejder

forfatteren en finere kronologi for yngre vikingetid, nok et af afhandlingens vigtigste resultater.

I kapitel 6 (Weapon Burial in the 10th Century) behandler Anne Pedersen gravinventaret i sin helhed. Gravene kan opdeles i to grupper: I 88 grave med rideudstyr og 110 grave uden rideudstyr. Inden for hovedgrupperne kan der adskilles niveauer i gravinventarets omfang og kvalitet, som kun til en vis grad afspejler personernes forskellige rang, idet der også kan iagttages geografiske og kronologiske forskelle. Desuden bliver grave med vognudstyr og vognfadingsgrave taget i betragtning. Iagttagelser fra det danske materiale bliver endelig sammenlignet med de svenske og norske våbengrave.

I kapitel 7 (Old Traditions and New Ideas) sættes resultaterne fra materialeanalysen i et større perspektiv. En udførlig beskrivelse af de historiske begivenheder i Europa og specielt ved den dansk-tyske grænse følger overvejelser om de religiøse forhold i overgangstiden mellem hedenskab og kristendom. Forfatteren begrænser sig ikke kun til de skriftlige kilder, men undersøger også genstandens symbolværdi, forandringer i gravskikken og tager andre arkæologiske fundkategorier som f.eks. rituelle deponeringer af våben med i betragtning. I det afsluttende kapitel 8 ("Beginnings and Endings") udarbejder Anne Pedersen en forklaringsmodel for 900-årenes rige gravskiks opståen og formål, hvor hun desuden kritisk inddrager tidligere fremlagte tolkningsforslag. Publikationen afrundes med et lille resumé med afhandlingens vigtigste resultater.

Værkets andet bind er delt i fem dele. Som appendiks fremlægges korrespondensanalyserne af de danske og norske grave med våben og rideudstyr, som danner grundlag for den i kapitel 5 udarbejdede kronologi. Hovedparten af bind 2 er forbeholdt de fire kataloger over vikingetidens grave. Katalog 1 indeholder en

kort beskrivelse af alle op til 2006 kendte gravpladser og enkeltliggende grave i vikingetidens Danmark. Oversigten er sammenstillet med udgangspunkt i litteraturen, men for Danmark suppleret med oplysningerne fra databasen "Fund og Fortidsminder" og upublicerede fund fra lokalmuseerne. Katalog 2 indeholder en mere detaljeret beskrivelse af alle grave med våben og/eller rideudstyr og vognudstyr. De norske og svenske ryttergrave er kort beskrevet i katalog 3 og 4. I tabellariske fundlister (1-12) angives på en meget overskuelig måde genstandenes type, mål og beliggenhed i graven. I fundlisterne 13-14 er inventaret af de tidlige og sene grave med våben- og rideudstyr og i fundliste 15 grave med mønter oplistet. Spredning af de forskellige gravkategorier og fund er kortlagt på 24 kort. Angivelse af katalognumre gør det nemt at slå fundstederne op. Desværre mister kortene dog lidt deres overskuelighed. Man kunne med fordel have placeret enkelte kort uden katalognumre i tekstdelen. På 70 plancher vises alt genstandsmateriale fra våben- og ryttergravene i sort/hvid billeder eller stregtegninger i fin kvalitet.

De væsentlige resultater af sin ph.d.-afhandling har Anne Pedersen allerede publiceret i form af mindre artikler i 1997. Med denne publikation er nu alle vikingetidens grave med våben og rideudstyr fremlagt og gjort tilgængelig på en meget overskuelig måde for et internationalt publikum. Publikationen er til en vis grad præget af, at den er udsprunget af en ph.d.-afhandling, hvor en grundig gennemgang af forskningshistorien, kildekritiske overvejelser, redegørelse for den valgte metode og lange beskrivelser af anlæg og genstandsmateriale samt en omhyggelig redegørelse for den udarbejdede kronologi er et krav. Men det lykkes Anne Pedersen på fremragende vis at sætte de mange iagttagelser og resultaterne fra analysen af det omfangsrige primærma-

teriale i en kulturhistorisk sammenhæng og udarbejde en forklaringsmodel for den rige gravskik. Den klart strukturerede fremgangsmåde, hvor der tages højde for mange spændende aspekter, gør det nemt for læseren at følge med i argumentationen. Bogen er et betydningsfuldt værk ikke kun om gravskik, men også om samfund og religion i vikingetiden.

Den foreliggende bog er det første bind i Jelling-serien. Med spænding kan der ses frem til de næste bind i denne serie, som med de nye undersøgelser i Jelling kan tilføje nye aspekter til 900-tallets Danmark – en periode med store forandringer.

Silke Eisenschmidt
Museum Sønderjylland

Andreas Rau (Hrsg.): *Nydam Mose*, Band 3: *Die Schiffe*. Katalog, Konkordanz, Tafeln, Pläne. *Nydam Mose*, Band 4: *Die Schiffe. Beiträge zu Form, Technik und Historie*. Mit Beiträgen von Flemming Rieck, Ole Magnus, Andreas Rau, Annette Seeberg, Morten Gøthche, Rainer Grabert, Ronja Mücke, und Angelika Abegg-Wigg. Projekt Jernalderen i Nordeuropa. Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig. Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg 2013. Band 3: 250 sider, 92 plancher og 62 planer, Band 4: 278 sider og 8 plancher. ISBN 978-87-88415-77-3. Pris: 450 DKK.

Med tredje og fjerde bind i Nydamrækken indenfor projektet "Jernalderen i Nordeuropa" kunne Jysk Arkæologisk Selskab i 2013 omsider præsentere resultaterne af den nyudforskning af skibsfundene fra Nydam Mose, som blev indledt med Nationalmuseets Nydamprojekt i 1989-99, og som siden blev fortsat med bidrag fra flere forskellige sider, ikke mindst Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter i Roskilde og senere

Landesmuseum Schleswig-Holstein og Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie i Slesvig. Udgiver er Andreas Rau, som i de to tidligere bind i Nydamrækken har publiceret det personlige udstyr fra Nydamprojektets udgravninger. Hovedforfatter er Flemming Rieck, initiativtager til og sammen med Peter Vang Petersen leder af Nationalmuseets Nydamprojekt. Flemming Rieck er ansvarlig for katalogdelen, som udgør bind 3, og hovedafsnittet i bind 4, som over 146 sider fremlægger og diskuterer skibsdelen fra de tre fartøjer Nydam A, B og C, samt skibstilbehøret. De øvrige forfattere er Morten Gøthche, hvis 68 sider lange kapitel fremlægger rekonstruktionen af Nydam B, det velbevarede egeskib som i dag står udstillet på Schloss Gottorf, og Ronald Bockius som på 86 sider belyser skibsfundene ud fra et kultur- og teknikhistorisk synspunkt. Hertil kommer to mindre kapitler, begge på 22 sider: Ronja Mücke og Andreas Rau fremlægger skibsdele og skibsudstyr fra Schloss Gottorfs magasiner (som, utroligt nok, først blev inddraget i publiceringsprojektet i 2013), mens Angelika Abegg-Wigg i det sidste kapitel belyser Nydamfundets receptionshistorie, som den kommer til udtryk gennem hele 29 modeller af Nydam B, stammende fra perioden 1871 til 1990'erne. Herefter følger en litteraturliste med godt 400 titler og – som også i bind 3 – en konkordans, der gør det nemmere at finde frem til alle oplysninger om de enkelte fundstykker.

Som det allerede fremgår af denne korte opsummering, er "Nydam Mose 3 og 4" langt fra at være traditionelle arkæologiske materialepublikationer; men Nydamfundet selv, med sin komplicerede udgravnings- og forvaltningshistorie, er jo heller ikke lig ret mange andre danske arkæologiske fund. Nationalmuseets Nydamprojekt var primært et oprydningssprojekt, som skulle give svar på

de mange spørgsmål, som omgærdede Engelhardtts udgravninger i 1862-63; og projektets udgravninger var først og fremmest genfundinger og genudgravninger af Engelhardtts udgravningsfelter. Det følger heraf, at såvel stratigrafi som oprindelige deponeringskontekster i vidtrækkende grad – men absolut ikke fuldstændig – var ødelagt på tidspunktet for udgravningerne i Nydamprojektet. Alligevel er det et savn, at de to bind ikke har en eksplicit fremlæggelse af de stratigrafiske forhold, særlig når der da alligevel (4: s. 143) argumenteres stratigrafisk for vigtige spørgsmål, som den eventuelle samtidighed mellem nedlæggelsen af Nydam B og Nydam C skibene på et tidspunkt omkring midten af 300-tallet e.Kr. Er den vertikale stratigrafi ikke ofret stor opmærksomhed, er den horisontale udbredelse af genstandene til gengæld systematisk brugt i diskussionen af de forskellige enkeltdeles tilordning til skibsfundene, noget som ved hjælp af talrige udbredelsesplancher fungerer godt. Der er også andre udeladelser, som man som læser mærker sig; for eksempel er der kun i meget ringe grad refereret til Nationalmuseets ellers omfattende undersøgelser af bevaringsforholdene i mosen og fremtidsudsigterne for de ikke udgravede genstande – et spørgsmål læseren ellers uvilkårligt må stille sig efter de dramatiske skildringer af padderokkernes effekt på fundene i bind 3, s. 2.

De to bind forholder sig altså nok så konkret og snævert til skibsdelen og skibsudrustningen; hvor godt lykkes så fremlæggelsen af dette? Overvældende godt, fristes man til at sige. Overvældende fordi fremlæggelsen i kataloget er vældig detaljeret og til overmål i nogen grad gentages i Riecks fortolkningsdiskussion. Et stort plus er den omfattende dokumentation med fotos og tegninger, som med sikkerhed vil blive brugt i talrige publikationer i fremtiden, efter at vi i så mange år har set de samme tegninger fra

Engelhardtts publikation brugt igen og igen. For mig som læser var nok de største opdagelser at finde i Riecks fortolkningskapitel; gennem de mange spændende og velargumenterede forslag til, hvordan fletværksmåtter, "Augenhölzer", mandshoveder og mange andre usædvanlige og til dels dekorerede dele af skibsudrustningen skal forstås, har skibene fået et helt nyt indhold og liv, og deres forbindelse med skibsbillederne på de tidlige gotlandske billedsten bliver tydelige. Rieck foreslår (s. 122), uden at gå dybt ind i en diskussion af dette, at Nydam kan være et argument for, at disse billedsten skal dateres tidligere. Den store stabilitet i udformningen af råsejlsriggede fartøjer fra vikingetid og helt op i vore dage i dele af Skandinavien viser dog, at sådanne formmæssige analogier ikke nødvendigvis har stor dateringsmæssig værdi; her åbner bogen for videre forskning.

Morten Gøthches rekonstruktion af skroget til det store egeskib B, som i dag står udstillet på Schloss Gottorf, er en solid og systematisk beskrivelse af dokumentationarbejdet, af skibets enkeltdele og af rekonstruktionsprocessen. De tidligere rekonstruktioner bliver diskuteret, og den måske vigtigste opdagelse, at skibets oprindelige fartretning var den modsatte af tidligere antaget, bliver grundigt dokumenteret i et eget kapitel. Det næstsidste kapitel i Gøthches bidrag er en sammenligning af Nydam B med andre tidlige skibsfund i Skandinavien og England. Bare to fund – Hjortspring og Nydam A – er ældre end Nydam B, mens de øvrige 15 fund er yngre og fordeler sig op i tid helt frem til Graveney-fundet, som er angivet med en datering til 975 e.Kr. Kapitlet fokuserer på de tekniske løsninger omkring samlinger og spantkonstruktion og påviser tydeligt kontinuiteten fra Nydam B og fremover i tid til både angelsaksisk og nordisk skibsbyggeri i vikingetid, uden at dette dog bliver konkret formuleret som

en konklusion. Den sidste del af Gøthches bidrag beskriver de forskellige overvejelser omkring det oprindelige Nydam B skib, som han måtte gøre sig, da hans tegninger blev omsat i en fuldskala rekonstruktion af skibet, som Selskabet for Nydamforskning byggede over en årrække og søsatte i 2013.

Ronald Bockius' afsnit i bind 4, "Zur kultur- und technikgeschichtlichen Stellung der Schiffsfunde aus dem Nydam-Moor", går den modsatte vej af Gøthche i sin perspektivering af Nydam-skibene; han retter blikket bagud, mod førromersk og provinsialromersk skibsbygning, for at undersøge i hvilket omfang påvirkninger fra Kontinentet kan spores i materialet fra Nydam. Det er et forfriskende og forholdsvis nyt perspektiv på Nydam materialet, som først for alvor blev trukket frem af George Indruszewski i en række artikler fra 2003-2009, og som nu er blevet grundig gennemarbejdet af Bockius. Det er også et perspektiv, som desværre viser, hvor lidt der egentlig er at gå på, når vi vil undersøge det klinkbyggede fartøjs ældste historie. Bockius gør sig prisværdigt store anstrengelser for at finde frem til mulige *Technictransfers* fra den kontinentale til den skandinaviske skibsbygning, og præsenterer også interessante eksempler på at klinkbygge med jernnagler, keiper som åretolle, eller tætning med uldstof og tjære/fedt/harpiks alt sammen er træk fra tidligt skandinavisk klinkskibsbyggeri, som kan genfindes på Kontinentet. Spørgsmålet er – som Bockius også selv rejser – i hvilken grad dette så indikerer en indflydelse fra kontinentalt til skandinavisk skibsbyggeri, og i hvilken grad der kan være tale om selvstændige udviklinger, der har en anden baggrund end erfaringer med kontinentale skibe? Bockius viser sig at være en udpræget fortæller for det første synspunkt, og af hans kort på s. 294 kan man let få det indtryk, at han faktisk mener, at Nydamskibene i alt væsentligt er et resultat af teknikimport

fra det førromerske og romerske Gallien. Dette indtryk bliver yderligere forstærket, når han i sine afsluttende bemærkninger tilføjer, at ikke kun skibsbyggeriet, men også den særlige plads, som skibet indtog i liv og død i Skandinavien, var et resultat af interaktionen med det ekspanderende Romerrige og den vigtige rolle, som skibet spillede heri. Her ser forfatteren storsindet, og desværre uden nærmere forklaring, bort fra såvel Hjortspringkanoens intrikate og arbejdsintensive konstruktion som bronzealderens utallige skibsristninger og skibssætninger, som vel vidner om en nok så betydningsfuld samfundsrolle for skibet også før den romerske ekspansion. For dem, som måtte blive lidt pikerede af et så ensidigt blik på kultur- og skibsudviklingen i det sydlige Skandinavien, er der imidlertid trøst at hente i Bockius' egne ord på side 299: "[...] eher wundert es, wie souverän der nordische Plankenbootsbau über die vorrömische Eisen- und die Kaiserzeit hinaus seine Traditionen behauptet". Helt går regnestykket om den kontinentale indflydelse alligevel ikke op...

Et aspekt af Bockius' bidrag, som ikke er omtalt ovenfor, men som dog bør nævnes, er de gennemførte tanktests af det rekonstruerede Nydam-skrog, redet gjort for af Rainer Grabert fra SchiffbauVersuchsanstalt Potsdam. Forsøgene er interessante, fordi de indikerer rejsehastigheder for Nydam B, som svarer godt til det, vi kender eksperimentelt fra både Hjortspringkanoen og fra vikingetidens roskibe: En march-hastighed over længere strækninger på 5,8 knob på en helt blank vandoverflade og en topfart på 8 knob.

Bidraget fra Ronja Mücke og Andreas Rau om løse skibsdele og skibsudrustning fra Engelhardts udgravninger, som opbevares i Archäologisches Landesmuseum Schleswig-Holsteins samlinger på Schloss Gottorf, er et vigtig supplement til Riecks katalog fra Nationalmuseets Nydamprojekt og til Gøthches Nydam B opmåling.

Stykkerne – et halvt hundrede i alt – udgøres stort set af årefragmenter, keiper, "Augenhölzer", enkelte stykker af den løse bundkonstruktion, og enkelte andre dele. På grund af stykkernes konserveringshistorie viser mange af dem kraftige deformationer og svind. Alle stykkerne er tegnet og vist, og deres fortolkning og fundsammenhæng gjort rede for, så langt det går.

Angelika Abegg-Wiggs kapitel om museumsmodeller af Nydam B afslutter bogens ordinære del. Selvom kapitlet stort set blot er en kronologisk gennemgang af de af forfatteren bekendte modeller, er det alligevel et af de mest letlæste og underholdende kapitler i bogen – dels fordi teksten er velskrevet, men også fordi modellerne virkelig fortæller en interessant historie om skiftende museologiske standpunkter, og også undertiden kaster et socialhistorisk strejflys over denne lille del af skibsarkæologien.

Samlet set er bind 3 og 4 i Nydam-serien en flot og detaljeret publikation af skibsfundene fra Nydam Mose og et helt uomgængeligt værk for enhver, som har en interesse i tidlig nordeuropæisk skibsbygning. Men også dem, som mere bredt interesserer sig for romersk jernalders materielle kultur i Skandinavien og Nordtyskland, har grund til at have disse bøger i sin reol – slet og ret fordi Nydam-skibene og deres udstyr repræsenterer de største, mest varierede og mest avancerede trækonstruktioner, som vi har bevaret fra denne tid. Alene dette forhold begrunder rigeligt Flemming Riecks store og omhyggelige arbejde med at beskrive og fortolke fundet, del for del, og der er al mulig grund til at ønske ham tillykke med, at dette nu er fuldført. Der er også grund til at takke alle gode kræfter, som har hjulpet arbejdet på vej, ingen nævnt, ingen glemt. Og så er der, til sidst, også grund til et lille hjertesuk her ved afslutningen af dette kapitel i Nydamprojektets

historie: Begge danske hovedbidragydere, Flemming Rieck og Morten Gøthche, er i skrivende stund gået på pension; hvor er den eller de yngre arkæologer, som kunne have lært sig op i Nydamprojektet og båret kundskaben og erfaringen fra det videre ind i fremtiden?

Jan Bill

Kulturhistorisk museum
Universitet i Oslo

Samantha Reiter, Heide W. Nørgaard, Zsófia Kölcze & Constanze Rassmann (eds.): *Rooted in Movement. Aspects of Mobility in the Bronze Age Europe.* Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg 2014. 118 sider. ISBN 978-87-88415-88-9. Pris: 200 DKK.

Boken består av nio olika artiklar, en introduktionsartikel och ett förord. Det sistnämnda är skrivet av Helle Vandkilde. Boken har växt fram ur en kurs på masternivå om mobilitet i bronsåldern som hölls hösten 2011 vid Århus universitet. Redaktörerna har alla ingått i det internationella forskningsprojektet "Forging Identities – the Mobility of Culture in Bronze Age Europe" som Ph.D.-studerande, alla vid Aarhus Universitet. Projektet leddes av Helle Vandkilde. Bokens centrala tema är mobilitet i bronsåldern, fokus ligger på Sydsandinavien, men utblickar till andra delar av Europa görs.

Det första kapitlet är en kort introduktion till boken skriven av Constanze Rassmann med den klatschiga titeln "Introduction: Should I stay or should I go". Här ges först en mycket kort presentation av synen på migration ihop arkeologihistorien, därefter introduceras de olika artiklarna.

Först ut av forskningsartiklarna är "A Choreography of Place: Globalisation and Identity in the Bronze Age" av Samantha

S. Reiter. Hon börjar med att diskutera begreppen globalisering och identitet samt hur användbara de är när man studerar bronsåldern. Därefter övergår Reiter till att diskutera identitet i förhållande till globalisering i bronsåldern.

Nästa kapitel behandlar identitet och ekkistegravarna ("The Social Identity of the Oak-Coffin People") och är skriven av Majken Tessa Tollaksen. Huvudsakligen behandlas identitet sedd ur de avlidnas framträdande (engelska *appearance*) ur ett lokalt perspektiv. Utblickar till andra områden görs för att förstå hur mobilitet kan ha påverkat den lokala identiteten.

Heide Wrobel Nørgaard väljer att diskutera mobilitet av personer baserat på detaljstudier av ornamentik på halskragar ("Are Valued Craftsmen as Important as Prestige Goods: Ideas about itinerant Craftmanship in the Nordic Bronze Age"). Genom sina noggranna studier kan hon spåra vilka bronsföremål som troligen är skapade av samma hantverkare. Mobilitet av specialister diskuteras sedan utifrån spridningen av föremålen som kan anses vara gjorda av samma person. Denna studie visar vilken stor mängd ny information vi kan få av noggranna studier av det material som finns i våra magasin.

"Materiality and Mobility in the Late Neolithic and Early Bronze Age of Southern Scandinavia: A Comparative Study of Danish Flint and Bronze Daggers" av Karin Johansen gör som det framgår av titeln en jämförelse mellan flint- och bronsdolkar. Dolkarna analyseras utifrån en centrum-periferi modell där förändringar i det materiella diskuteras utifrån relationer mellan olika områden.

Introduktionen av svärd och spiraldekorationer diskuteras i Disa Lundsgård Simonsen i artikeln "The transmission of Spiral Ornamentation through Bronze Age Europe". Författaren kommer fram till att även om både svärdet och spiralornamentiken började användas i Syd-

skandinavien ungefär samtidigt infördes de två formerna fristående från varandra. Svärdet var med andra ord inte bärarna av spiralornamentiken.

Den följande artikeln studerar också period IB föremål, denna gång är fokus på Fårdrupyxorna. De studeras av Zsófia Kölcze i "The Fårdrup-type Shaft-hole Axes: Material Hybridity in Bronze Age Europe c. 1600 BC". Författaren argumenterar för att Fårdrupyxorna är en hybridform där de skandinaviska skaft-hålsyxorna möter det nya materialet metall och dekorativa element som finns på europeiska bronsföremål.

"World in Motion: An Examination of the Skallerup Wheeled Cauldron and Conceptualisations of Mobility" skriven av Rannveig Marie Jørgensdotter Spliid diskuterar bronskärlet funnet i Skallerup ur flera olika synvinklar. Hon kommer fram till att den kan ha fungerat som metafor för olika företeelser där resandet var en av möjligheterna.

Den kosmologiska betydelsen av båtar och resor behandlas av Birgitte Damkjær i "The Cosmological Significance of Ships". Hon fokuserar på skeppens möjliga kosmologiska betydelse för livet efter döden, dvs. på dess symboliska betydelse för förflyttningen till efterlivet.

I den sista artikeln stannar vi i den symboliska världen. I "The meaning of hands: A Semiotic Approach to the Interpretation of Hand Stones" diskuterar Thomas Rune Knudsen betydelsen av händer ristade i sten. Handristningarna tolkas i enhetlighet med Damkjærs tolkning av båtarna som ett medium för förflyttning till livet efter detta.

Bokens tema mobilitet i bronsåldern ligger helt rätt i tiden. Flera av artiklarna har spännande infallsvinklar på detta tema. Emellertid känns bokens övergripande tema långsökt i några av dem. Vissa av artiklarna fokuserar på andra teman och mobilitetsperspektivet har så att säga klämts in.

Artiklarna är av varierande kvalitet där några håller hög vetenskaplig standard och andra lägre. Detta måste dock sättas i relation till att många av författarna är i ett tidigt skede i sin akademiska karriär. För den nivån de olika författarna är på så håller de alla en bra kvalitet som bådar gott för framtida forskning. Ett generellt problem i flera av artiklarna är att det kan vara långa stycken och fakta som det inte går att finna referenser till, eller att referenserna huvudsakligen är till sekundära källor. Detta är dock en tendens som blivit allt vanligare inom arkeologisk forskning. Författarna kan därför sägas följa en generell trend, en trend som i min åsikt bör motarbetas i det starkaste.

Boken har en hög kvalitet när det gäller design och tryckkvalitet. Man kan inte förvänta sig att någon bok skall vara helt felfri, men redaktörerna kunde ha arbetat lite mera med den så att en enhetlig terminologi använts i boken. Ett exempel på detta är att rakkniv skrivs som både razor och shaving knife. I det stora hela måste boken ses som ett lyckat resultat från en masterkurs, och arbetssättet skulle kunna vara en bra framtida modell för många master- och Ph.D.-kurser. Boken kan fungera som en bra inspiration för kommande studenter.

Sophie Bergerbrant

Institutionen för historiska studier
Göteborgs universitet

Else Roesdahl, Søren M. Sindbæk & Anne Pedersen (red.): *Aggersborg i vikingetiden. Bebyggelsen og borgen*. Nationalmuseet og Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg 2014. 553 sider. ISBN 978-87-88415-86-5. Pris: 450 DKK.

Else Roesdahl, Søren M. Sindbæk, Anne Pedersen & David M. Wilson (eds.): *Aggersborg. The Viking-Age settlement and fortress*. Nationalmuseet og Jysk Arkæologisk Selskab. Højbjerg 2014. 478 sider. ISBN 978-87-88415-87-2. Pris: 450 DKK.

Udgravningen af voldstedet Trelleborg ved Slagelse, der blev 1930'ernes mest opsigtsvækkende arkæologiske begivenhed i Danmark, gav anledning til, at man overalt i landet ledte efter spor af tilsvarende borganlæg med helt cirkulær ringvold og med en geometrisk udlagt tæt bebyggelse af store langhuse fra vikingetiden. Første gang, det lykkedes, var i 1946, da museumsinspektør fra Nationalmuseet, arkitekt C.G. Schultz, der havde været en af Poul Nørlunds vigtigste medarbejdere på Trelleborg, gravede nogle prøvegrofter på Aggersborg, et næsten helt udjævnet voldsted ved Limfjorden ca. 40 kilometer vest for Aalborg. Her fandt han adskillige Trelleborgtræk, både en helt cirkulær jordvold med omgivende voldgrav, portåbninger mod de fire verdenshjørner og et kryds af snorlige veje mellem portene, der delte borgpladsen i fire dele og derved gav plads til en bebyggelse af huse arrangeret i karréer. Alt var dog større end på Trelleborg. Voldens diameter var således nær det dobbelte, 240 meter, og de fire kvadranter, der på Trelleborg hver havde rummet en karré med fire langhuse, indeholdt her på Aggersborg hver tre karréer, således at der på borgpladsen var plads til 12 karréer med i alt 48 huse, hvor borgpladsen på Trelleborg "kun" havde 16 huse.

At foretage en egentlig udgravning af dette meget store anlæg var en krævende opgave, men C.G. Schultz gik ufortrødent i gang med arbejdet og gravede her med større og mindre afbrydelser i årene 1946 til 1952. Udgravningen blev imidlertid langt mere omfattende end forventet, da det viste sig, at der her forud for borgen

har ligget en anselig landsby fra 800- og 900-årene med mindst 15 stolpebyggede huse og mere end 150 små hytter, primitive halvt nedgravede huse (af arkæologer kaldet grubehuse), og at man måtte erkende grubehusene som en del af bebyggelsen.

Dette medførte, at C.G. Schultz opgav tanken om en fuldstændig udgravning af Aggersborg og fra 1952 i stedet gav sig til at undersøge Fyrkat ved Hobro, den tredje vikingeborg, som han selv havde identificeret året før, og som var en langt mere overkommelig opgave. Før sin tidlige død i 1958 evnede Schultz ikke at vende tilbage til Aggersborg. Hele det indsamlede fundmateriale herfra – opmålinger, kommentarer, løsfund og fotografier – kom i mange år til at henligge som en død skat.

Selv har jeg trådt mine arkæologiske barnesko som uvidende studentermedhjælp for Schultz ved hans udgravninger på Aggersborg, og jeg må tilstå, at jeg på grund af mine erfaringer fra dengang på forhånd ikke havde megen tiltro til, at der nogensinde ville kunne udsendes en tilfredsstillende beskrivelse af udgravningerne. C.G. Schultz var en fremragende feltarkæolog og en glimrende iagttager med en fin hukommelse, som desværre i det daglige arbejde forlede ham til at undlade at nedfælde sine nyvundne resultater i skriftlig form. Ville man lære dem at kende, var man derfor alt for ofte henvist til at støtte sig til mere eller mindre tilfældige notater fra hans ofte skiftende medarbejdere. Den bedste støtte fik man i teksterne i de målebøger, der blev ført af Svend Søndergaard, der var ufaglært medarbejder på arbejdsmandsholdet, men som viste sig at være et arkæologisk naturtalent og siden blev arkæologisk leder af arbejds holdet på Fyrkat. En anden vigtig medarbejder blev arkitekten Mogens Brahde, der længe efter udgravningerne fik styr på opmålingerne af det store anlæg, som havde voldt mange problemer undervejs.

Det var derfor en dristig opgave, en selvbestaltet gruppe af fire højt kvalificerede arkæologer påtog sig, da de for nogle år siden besluttede sig til at samle de nu mere end 50 år gamle brikker sammen og skrive bogen om vikingerne på Aggersborg. Initiativtager var professor Else Roesdahl, der i 1977 havde skrevet bindet om fundene i værket om Fyrkat og derfor var fortrolig med såvel vikingetidens fundmaterialer som med C.G. Schultz' særlige arbejdsform. I behandlingen af baggrunden for udgravningsresultaterne inddrog hun museumsinspektør Anne Pedersen fra Nationalmuseet og især professor Søren M. Sindbæk fra Aarhus Universitet. De europæiske perspektiver blev yderligere styrket af oversætteren af den engelske udgave af værket, professor David M. Wilson, tidligere direktør for British Museum.

Det er disse fire personer, der i et forbilledligt samarbejde har løst den for mig at se næsten umulige opgave at få en helhed ud af stumperne, således at vi i dag har erhvervet en sikker viden om det store voldsteds historie, baseret på koldsindig tolkning af tusinder af arkæologiske detaljer. Æren må de dog dele med 19 andre kompetente fagfolk, der har leveret bidrag til bogen med deres specialviden. Blandt disse bidrag må fremhæves afsnittet om keramik, hvor museumsinspektør Hans Jørgen Madsen i fællesskab med Søren M. Sindbæk har sorteret og bearbejdet 43.000 potteskår.

Spor af landsbyen, der var vikingeborgens forgænger, fandtes især i området omkring borgens østport. Da husene kun var synlige under overfladens græs- og jordlag, og mindre end en fjerdedel af borgområdet blev afdækket, er det sandsynligt, at en del af landbygningerne på stedet endnu ikke har givet sig til kende. De fleste af de udgravede gårdbygninger er langhuse med buede vægge, og en enkelt af dem, hus D, er over 40 meter langt. At gården har tilhørt en storbonde,

bevidnes af fundet af en guldarmring, der var stukket ned i jorden ved en af de tagbærende stolper i huset. Også andre fundgenstande i denne bygning er af højere kvalitet end sædvanligt.

Til den anden ende af samfundspyramiden i landsbyen hører de 150 udgravede grubehuse. De er små og usle. De færreste af dem er mere end 3,5 meter lange og 3,0 meter brede, og gulvet ligger sjældent dybere end 70 cm under jordoverfladen. En magnetometermåling viser, at der i alt kan have været 300 grubehuse, men Søren M. Sindbæk gør sikkert med rette opmærksom på, at grubehusene havde en kort levetid, og at der næppe har været mere end 20-30 af dem i funktion ad gangen. Deres formål er uklart. Nogle er givetvis anvendt som værksteder. Blandt andet er der fundet vævevægte i nogle af dem. Og selv om de fleste synes at have savnet opvarmingsmuligheder, kan man formode, at en del grubehuse har været trælleboliger.

Landsbyen endte sin tid ved en ødelæggende ildebrand. Om det er sket ved et krigerisk overfald, eller om branden har været antændt for at give plads til borgen, kan vi ikke vide. Men der har næppe været en lang ventetid for borgen på Aggersborg, der blev opført i 975 eller kort tid derefter, formentlig som den første af borgene af Trelleborg-typen.

Med sine 48 store langhuse var Aggersborg langt den største af sin familie, der på det nuværende tidspunkt omfatter fem borge. Foruden Aggersborg, Trelleborg og Fyrkat er det en borg på Nonnebakken i det centrale Odense, hvor kun volden og graven er lokaliseret, og et helt nyfundet borganlæg, Borgring, ved Køge i det østlige Sjælland, der bl.a. kendes fra luftfotografier og mindre udgravninger. De to sidste borge synes at have samme dimensioner som Fyrkat, hvor voldens indvendige diameter er 120 meter, medens ringvolden på Trelleborg måler 137 meter. Et voldsted i det vestlige Skåne, Borgeby

ved Lund, synes også at tilhøre familien, men er endnu så lidt kendt, at der ikke kan udstedes en ægthedsattest.

Det nære slægtskab i denne gruppe, som vi bekvemt kalder trelleborgene, har til følge, at man altid har de øvrige borge i bagehovedet, når man beskæftiger sig med en af dem. Dette har også været til stor nytte for denne bog, måske allermest i kapitlerne om Aggersborgs datering og Aggersborg og andre borge (Else Roesdahl og Søren M. Sindbæk).

Aggersborgs datering beror dog hovedsageligt på tilstedeværelsen og fraværet af bestemte oldsagstyper i fundmaterialet, både fra landsbyen og fra den i øvrigt ret fundfattige borg. De tilsiger oprettelsen af borgen til o. 975 og nedlæggelsen til slutningen af 900-året. Oldsager fra de efterfølgende årtier er der kun yderst få af. Også Fyrkat, der kun kan være få år yngre end Aggersborg, er relativt fundfattig, men kan dog dateres ved en kombination af fund, begravelser og enkelte dendrokronologiske analyser. Fra det endnu kun sparsomt undersøgte anlæg på Nonnebakken i Odense peger to mindre skattefund i samme retning.

På Trelleborg er det dendrokronologiske årstal 980-981. Det forelå først i 1978. Indtil da var der i Trelleborg-forskningen især tilbøjelighed til at datere borgene til tidspunktet for de store danske krigshandlinger i første årtier i 1000-årene, da først Svend Tveskæg og siden Knud den Store erobrede England.

Når vi i dag anskuer dateringerne af trelleborgene under ét, tegner de et forbavsende samstemmende billede: De er alle byggede inden for årene mellem 975 og 990, og næppe en eneste af dem fungerede endnu ved årtusindskiftet år 1000. Forbavselsen bliver endnu større, når man tilføjer tre andre gigantiske kongelige bygge- og ingeniørføretagender, som alle er gennemført eller i det mindste iværksatte på dansk grund i disse 15 år, der

alle ligger i Harald Blåtands regeringstid: Broen over Vejle ådal, hovedparten af mindesmærkerne i Jelling og formentlig også Kovirke, der forstærkede grænsevol- den Danevirke.

Hvorledes fik Harald Blåtand midler til at iværksætte og gennemføre alle disse projekter? For Else Roesdahl og Søren M. Sindbæk er svaret, at man "har konverteret almen forsvarspligt til pligtarbejde". Det lyder jo smukt, men vi véd faktisk in- tet om, hvem, hvad og hvordan forsvars- pligter var pålagt den danske befolkning i 900-årene, endsige om muligheden for at konvertere sådanne pligter. I vikingesam- fundet var det ikke borgernes eventuelle pligter og rettigheder, det drejede sig om, men herskernes styrke i deres magtud- øvelse. Og forfatterne af Aggersborg- bogen fremhæver da også flere gange, at Harald Blåtand er det danske eksempel på den stærkt forøgede fyrstemagt, der netop i denne periode præger udviklingen i adskillige europæiske magtcentre, især England og Tyskland.

Harald Blåtands storhed varede dog ikke ved. På sine gamle dage blev han i ca. 987 styrtet ved et oprør, som var iværksat af hans søn Svend Tveskæg. Anledningen til dette oprør er omstridt, men det er i høj grad muligt, at de store omkostninger på trelleborgene har medvirket til hans fald.

I de fem identificerede trelleborge var der tilsammen 122 monumentale lang- huse, de allerfleste af en og samme type. Alene på Aggerborg var der 48. De havde buede langvægge og tag og var alle 32 meter lange og i det indre med tværskille- rum opdelt i tre rum, et ud for hver gavl, medens al plads midt i huset blev optaget af en næsten 19 meter lang hal, der var uden fritstående tagbærende stolper. Den- ne rumindretning kendtes længe ikke fra andre arkæologiske fund, og det var længe den almindelige opfattelse, at hustypen måtte være udviklet specielt til brugen som kaserner i vikingelejrene.

Siden 1970'erne er det imidlertid ved talrige nye udgravninger af gårde fra vi- kingetidens senere del blevet åbenbart, at halbygninger af netop denne udformning er meget yndede som beboelseshuse i tidens storgårde. Hvad vi havde opfattet som særlige militære anlæg i borgene, var i virkeligheden blot gentagelser af stuehuset i storbondens gård. Her har hallen med faste pladser til herskabet og gårdens faste folk sin naturlige plads. Vi må derfor tro, at husene i borgene hver for sig i ufredsti- der har skullet modtage en bondehøvding og hans følge af væbnede mænd. Her kun- ne de føle sig hjemme. Hver mand vidste, hvor han skulle hænge kappen og sætte sig til bords, og hvor han havde sit sovested.

Det er derfor mest sandsynligt, at trel- leborgene er blevet befolket med mand- skaber, der på skift er hentet i landsdelens kongsgårde. Aggersborg, det første og største af kong Haralds storværker, var så- ledes på samme tid traditionel kongsgård og nu tillige en trelleborg, så længe dette fænomen eksisterede.

Kongsgårdene har formentlig altid været sæde for forskellige former for kon- gelig magtudøvelse og indkrævning af afgifter. På trelleborgene, hvis myndighed har omfattet langt større områder, har der desuden utvivlsomt været påtænkt store militære forpligtelser. For Aggersborgs vedkommende må det foruden tilsynet med de mange grene af Limfjorden også gælde kontrollen med søtrafikken til Nor- ge, der i vikingetiden menes at have haft et ekstra udløb fra Limfjorden ved Sløjen vest for Fjerritslev.

Men ligesom ved de øvrige trelleborge fortonede drømmene sig hurtigt og blev til ingenting. I 1000-årene forsvandt Ha- rald Blåtands Aggersborg helt og aldeles. Det Aggersborg, der blev lagt øde ved oprøret mod Knud den Hellige i 1086, og som der findes dramatiske beskrivelser af, hører en anden tid til, og selv om Aggers- borg endnu i Kong Valdemars Jordebog

fra 1200-årene opregnes blandt kongens besiddelser, er det dog kun en glans af svunden herlighed, der møder os i de fåtallige middelalderlige fund i og omkring Aggersborg. Og i 1579 er det slut. Aggersborg bliver solgt, og den private herregård Aggersborggård opstår.

P.S. Trafikanter på Ringgaden omkring det centrale Aarhus har i de seneste år kunnet nyde synet af skinnelegemet ud for hovedbanegården med en imponerende opstilling af nyfremstillede, men kasserede IC4-togstammer. Harald Blåtand har ikke været ene om at præstere en dundrende fejlinvestering.

Olaf Olsen
Alrø

Søren M. Sindbæk & Athena Trakadas (red.): *Verden i Vikingetiden*. Roskilde 2014. 140 sider. ISBN 978-87-85180-71-1. Pris: 139 DKK.

Søren M. Sindbæk & Athena Trakadas (eds.): *The World in the Viking Age*. Roskilde 2014. 140 pages. ISBN 978-87-85180-70-4. Pris: 139 DKK.

Bogen er blevet til dels på baggrund af en konference og dels som supplement til en udstilling, der begge udfoldede sig på Vikingskibsmuseet i Roskilde. Der er ikke tale om et katalog, men snarere om en oversigt og et velillustreret sammendrag af både konferencen og udstillingen. Den bygger på en dybt original idé og er tydeligvis henvendt til den almindelige læser, men vil også kunne udfordre selv eksperter i vikingestudier.

Titlen er drilagtig: Ingen bog af denne størrelse kan spænde over hele verden, eller hele vikingetiden. I stedet er det – klogt nok – en levende fortælling baseret

på tre mænds rejseberetninger fra det 9. århundrede; to af mændene er ret ukendte i Nordeuropa. Den første er den skandinaviske høvding og handelsmand Ottar, som rejste fra sit hjem i det nordligste Norge til kong Alfreds hof i England. Her berettede han om sine rejser fra hjemmet og mod øst langs den nordlige kyst ind i Rusland, siden mod syd til Kaupang og endelig til Hedeby, Danmarks dengang sydligste by. Den anden er Abhara, en persisk søfarer af beskeden herkomst, som trods skibbrud og voldsomme storme sejlede ikke mindre end syv gange fra den Persiske Golf til det Sydkinesiske Hav. Den tredje er den højtstående byzantinske embedsmand Theodosios, som af sin kejser blev sendt ud på forskellige missioner til doge Pietro af Venedig og til den vestlige kejser Ludvig den Frommes hof i Trier. Her var en mand med diplomatiske kontakter til *rus* ved Dnepr, khazarerne ved Don, med Danmark og med Spanien og andre egne i middelhavsområdet.

De tre tekster er brugt til – hovedsageligt ved hjælp af arkæologiske fund – at belyse skandinavernes udenlandske kontakter. Fundene er for størstedelen eksotiske luksusgenstande fundet i Skandinavien, hvoraf mange er velkendte, og som har stor geografisk spredning. Andre består af handelsvarer fundet andre steder – for eksempel i udgravninger ved Siraf på østkysten af den Persiske Golf og ved Unjuja Ukuu på Zanzibar. Blandt fartøjerne afbildet i bogen er nogle af de 37 vrage, der blev udgravet ved Yenakapi, Konstantinopels havn (navnlig vrage nr. 12 fra det 9. århundrede), det sunkne skib fundet ved Bozborun, ud for Tyrkiets vestkyst, og en rekonstruktion af vraget fra Belitung (*The Jewel of Muscat*), der sank på sin sejlads fra Oman til Singapore. Disse tre skibe er fra det 9. århundrede, og de tilføjer en helt ny dimension til forståelsen af fjernhandelen på den tid – især hvis de holdes op imod den samtidige handel i det nordlige Europa.

Dermed ikke sagt, at der ikke findes fantastiske vidnesbyrd om fjernhandel og dristige foretagender i Nordatlanten – til Island, Grønland og Amerika. De er velkendte af alle, der har studeret vikingetiden. Men når vi som i denne bog bliver bedt om at betragte en mønt fra det 9. århundredes Tang-dynasti, fundet i udgravninger ved den vigtige havn Shiraf ved den Persiske Golf, sammen med en sølvskat fra Zanzibar, indeholdende mønter fra Mellemøstens kalifater, og guld-denarer fra Marokko, fundet i Aylahs havn nær Aqaba i Jordan, må nogle af vikingernes længe forherligede bedrifter i Atlanten ses i et nyt lys. Vi bliver her præsenteret for det fjerneste område for vikingernes kontakt og handel. En maritim 'silkevej' er blevet erkendt.

Bogen har 33 forfattere, hvis bidrag – store og små – er stykket sammen på en stort set tilfredsstillende måde, for meget summarisk at anskueliggøre nogle af de vidtrækkende kontakter, der eksisterede mellem handelsfolk fra Nord- og Vesteuropa til Kina – folk som mødtes og omgikkes på markeder og i havne helt fra Atlanterhavet til Stillehavet i det 9. århundrede. Både bogens redaktører og museet bør i høj grad lykønskes med at have åbnet vores øjne for disse fjerne horisonter.

David M. Wilson
Centre for Manx Studies
University of Liverpool

Lasse Christian Arboe Sonne: *Thor-kult i vikingetiden. Historiske studier i vikingetidens religion.* København 2013. 235 sider. ISBN 978-87-635-4073-5. Pris: 248 DKK.

Bogen "Thor-kult i vikingetiden. Historiske studier i vikingetidens religion" er skrevet af religionshistoriker og adjunkt

ved SAXO-Instituttet, Lasse Christian Arboe Sonne (herefter LS). Som titlen angiver, fremlægger bogen de historiske kilder, der kan belyse guden Thors rituelle position i perioden op til (og efter) kristendommens indførelse i Sydskandinavien. Bogen omfatter en revideret udgave af LS's ph.d.-projekt om samme emne. I sagens natur veksler bogen mellem de få tilgængelige kildekrifter og runestenenes tekst og ikonografi, men inddrager også en fyldig debat af miniature-hammerens brug i vikingetid. Der er således tale om en bog, der sammenfletter flere kildegrupper for på et bredere grundlag at kunne vurdere og analysere, hvordan perioden forholdt sig rituelt og materielt til guddommen Thor. Denne sammenfletning er så afgjort bogens, og dermed analysens, styrke, men ender på sin vis med også at blive en tydelig akilleshæl.

Bogen leder hurtigt til en konkret henvisning til Henry Petersens bog fra 1876 "Om nordboernes gudedyrkelse og gudetro i hedenold", hvilken fungerer som referenceanker for LS's analyser og generelle tilgang til Thorkulten. Hovedidéen er således at følge samme spor som Petersen og herigennem revurdere hans tanker og fremlæggelse af Thorkulten i vikingetiden ved at udnytte det forbedrede kildegrundlag, vi nu har til rådighed. Dette gør LS ved igennem bogen at foretage "... en historisk-filologisk analyse af det samtidige kildemateriale, der omtaler eller knytter an til kulthandlinger, hvor Thor indgår ved navns nævnelse eller formodes at indgå ved et genkendeligt symbol. Til sidstnævnte hører de arkæologiske levn, der almindeligvis sættes i forbindelse med Thor-kult, ..." (s. 21). LS tager herefter i kapitel 2, "Under Thors Beskyttelse", fat på Thorformler af diverse slags på runesten (Glavendrup, Sdr. Kirkeby, Virring, Velande), runeplader (Sdr. Kvinneby), håndskrifter (Canterbury), kontrakter (Nestors Krønike, Tomars

ring, Atlaqviða) og kult (Dudo af St. Quintin). Kapitlet er fortrinsvis filologisk i sin tilgang til materialet og krydres med historiske analyser af kildernes samtid og kontekst. Afsnittet er ganske letlæseligt med en retlinet gennemgang af materialet, men kræver et dybere kendskab til særligt runologi og til dels sagalitteratur og latin for at kunne vurderes nærmere. Alt i alt sporer LS ikke bevis for, at Thor skulle have fungeret i en kult, hvor han værner personer. Til gengæld åbner han op for muligheden, at formlerne beskytter selve monumentet. Det kan dog undre en smule, at der i vurderingen af de designmæssige valg, som runeristeren muligvis har foretaget (f.eks. s. 28 og særligt s. 34f), ikke er foretaget henvisning til de studier, som Judith Jesch og Anders Andrén har bedrevet af netop dette aspekt af runologien. Deres overbevisende tolkninger påpeger en intim sammenhæng mellem tekstens placering og billedmotivets orientering, og at runesten derfor skal forstås ud fra deres samlede komposition. Flere steder vil deres tolkninger ligge i forlængelse af de konklusioner, LS selv fremlægger og således kunne have styrket hans argumentation, der bringer runemonumentet i fokus.

I de efterfølgende to kapitler 3-4, "Under Mjølners Beskyttelse" og "Thorkultens Pladser", nærmer LS sig et mere konkret materialestudie, hvor Thorkultens ikonografi, amuletter og udøvelse bliver gennemgået. I forbindelse med kapitel 3 undersøges hammerformen som ristede hammerfigurer, hammerformede smykker og møntindringsninger. De ristede hamre findes på otte runesten og inddeles af LS i 1) 'grammatiske' figurer 2) kors-figurer og 3) materielle brugsgenstande. Argumentet for, at en given udhugget form kan henledes til en af de tre grupperinger, virker besynderlig, da 1) i sig selv vel ikke udelukker, at der er tale om både en hammerfigur og et

grammatisk element til at opbryde runeteksten, og at både 2) og 3) falder under sidstnævnte kategori. Sagen er jo den, at også korset, ligesom hammeren, i sin oprindelse var en brugsgenstand. Godt nok tænkt til at henrette (og torturere) forbryderne under blandt andet det romerske styre i Levanten omkring år 0, men stadigvæk en 'normal' brugsgenstand, der blev fremstillet til dette formål. Og med tanke på, hvor mange miniaturereformer og ikonografiske afvigelser, der historisk set har været benyttet til at gengive den meget simple korsform, må man vel forvente en tilsvarende spændvidde i gengivelsen af hammerfigurer. Det såkaldte Antoniuskors (τ) er et klassisk eksempel på hovedpinen med en formmæssig kategorisering af referencen på den ristede form, hvor det vel må være konteksten, der afgør, om der er tale om et kors eller en hammer – eller måske ligefrem begge dele. Dette leder også til, at LS afviser samtlige svenske versioner af ristede hammerfigurer i sin gennemgang, med reference til netop antoniuskorset, uden dog at problematisere dette ikonografiske forhold endsige den diskutabile gruppering af symbolerne. LS fører alligevel en ganske velovervejet og forståelig argumentation, og hans udlægning til fordel for Antoniuskorset, med henvisning til de andre korsmotiver i Södermanland, giver mening. Tilbage står således kun hammerfigurerne på Læborgstenen. Hvordan LS så kan definere forholdet mellem hoved og skæfte på stenpanelfragmentet fra Gosforth som et 'langt' skæfte og derfor ikke en hammer, falder lidt i øjnene. I forhold til hovedets massivitet er skæftet tydeligvis meget kort. Generelt set træder disse ikonografiske afkodninger an til et lidt løjerligt forhold, nemlig forestillingen om nødvendigheden af et 1:1 match mellem de ikonografiske elementer, der optræder på runestenene og deres virkelige pendant. For eksempel tilbagevises den

ret tydelige fremstilling af en hammerfigur på Bjärby-stenen, Västergötland, på den baggrund, at skaftet er alt for langt. Det er det så absolut, og ville vel være et par meter langt, hvis der skulle være tale om en naturalistisk gengivelse. Men med reference til de utallige eksempler på mærkværdige dimensioneringer og motiver, der optræder i andre fremstillinger af hamre – et forhold LS selv nævner på s. 134 – bør det vel næppe overraske, at hammer og skæfte ofte er tilpasset stens form og runetekstens design? Her kunne passende henvises til billedstenen Ardre VIII, Gotland, hvorpå der tilsyneladende er afbildet en værktøjskasse, som forholdsmæssigt er på størrelse med et mindre hus, og knivtænger i mandsstørrelse. En situation der nødvendigvis må tolkes som urealistisk. I forlængelse heraf kan det faktisk undre, at LS ikke nævner de to hængende hammerfigurer, som er placeret inde i kassen. Disse to udviser nemlig begge det symmetriske hammerhoved, som nævnes flere gange i forbindelse med LS's materiale gennemgang af hammervedhæng. I tillæg hertil er de faktisk også, i forhold til kassens øvrige redskaber, i tydelig miniaturestørrelse, hvis man altså følger en naturalistisk tankegang.

Den anden gruppe, der analyseres, er miniaturene – hammervedhængene. Her er et af de springende punkter det symmetriske hammerhoved, forhøjningen omkring døllehullet, såvel som skaftets korte længde. Denne form genkendes for flere af miniaturene og benævnes af LS som værende i modstrid med 'virkelige' værktøjshamres form. Men hvilke værktøj? Det er helt korrekt, at de nærmest standardiserede værktøjskasser, der er fundet i flere af moseofringerne og andre vådbundsmiljøer, indeholder hamre med et dobbelthoved med en firkantet slagende, og en flad til rillebankning, hvilket giver en asymmetrisk profil. Det

er til gengæld også ganske sandsynligt, at vikingetidige hamre i Skandinavien, der skulle bruges til mere delikate arbejder, har set anderledes ud – både forhistoriske og moderne guldsmedehamre har symmetriske hoveder. Her er det værd at bemærke det store antal 'miniature'-hamre, som er fundet ved Tissø, en lokalitet som netop er karakteriseret ved anseelige mængder metalfund, og må karakteriseres som en lokalitet, hvor også guldsmede har haft deres gang. En enkelt af disse har givetvis været i brug som hammer, men er blot nogle få centimer stor, og har herefter fået en tværgående, sekundær gennembo-ring i skaftet og sikkert været brugt som vedhæng.

Dette leder til et mere rationelt aspekt, som ikke bliver behandlet i bogen, men som ligger centralt i miniaturene og amuletterne, nemlig deres størrelse. Det siger sig selv at ved at nedskalere objekter, vil der uvægerligt også forekomme en ændring af det funktionelle brugsområde, som objektet kan indgå i. En hammer, der er så lille, at den kan hænge om halsen, vil stort set ikke længere være en funktionel hammer. Så ved at nedskalere et objekt nedtones dets naturlige funktion. Man må derfor formode, at flere af de registrerede vedhæng er blevet fremstillet med det formål at skabe et ikke-naturligt koncept, da den praktiske forståelse og brug på det nærmeste er forsvundet. Det ligner en hammer, men er noget andet end en ordinær hammer. Tilbage står altså en metaforisk betydning af miniatureobjektet, hvor der snarere må være tale om at skulle simulere en hammer. Det synes derfor åbenlyst, at amuletterne er en abstrakt størrelse (helt bogstaveligt), hvis formelementer baserer sig på antydninger og ikke nødvendigvis en virkelig gengivelse. Med miniaturene sker der således en udviskning af skellet mellem virkelig og simulerede hamre, præcis som det er tilfældet med eksemplet fra

Tissø. Et andet eksempel kunne være den nyligt fundne hammer fra Købelev, med indskriften 'hmar x is', altså 'dette er en hammer', hvori der nærmest spores en dobbeltkonfekt, og en understregning af hammerens hammerhed, hvilket bliver til en tekstlig såvel som designmæssig indikation på, at grænserne er flydende mellem det originale objekt og dets abstrakte pendant. Samme forhold gør sig gældende med hensyn til miniaturernes forarbejdning; her er flere af dem i ædelmetaller og gjort i tidskrævende teknikker. Hvis der blot var tale om en lille hammer, skulle de vel være fremstillet i jern? Dette er desuden et faktum, der adskiller hamrene fra de øvrige miniatureredskaber, der er betydelig mere pauvre i forarbejdningen. Det er selvfølgelig klart, som også LS fremfører, at vi ikke kan fastsætte hammerformen som en *de facto* prydelig form eller ikke (s. 125ff), endsi­ge at den skulle være en symbolsk gengivelse af Mjølner, men vi kan dog stadfæste, at netop dette objekt har været genstand for en særlig veneration i vikingetid – hvorfor ellers de bekostelige materialer og fremstillingsmetoder – og så er det da også påfaldende, at der er så mange overensstemmelser med netop Mjølner?

I kapitel 4 "Thor-kultens pladser" gennemgår Adam af Bremens beretning om svearnes tempel i Uppsala, Saxos efterretning om stjålne kulthamre, og skjaldedigtet *Vellekla* samt to udvalgte skjaldestrofer. For Adams vedkommende er det fortrinsvis hans konkrete tekstuelle beskrivelse af et tempel i forhold til de latinske benævnelser *templum/triclinium/tricorium* (s. 161ff), der behandles. Disse middelalderlige ordvalg bruges til at afklare en eventuel evidens for rituelle aktiviteter i Uppsala. LS nævner selv, at Adam af Bremen med al sandsynlighed aldrig har været vidne til den samtidige situation i Uppsala (s. 155), hvorfor ud­sagnsværdien nødvendigvis er yderst spar-

som. Dermed bliver gennemgangen af det mulige tempel i Uppsala en terminologisk og etymologisk anakronisme snarere end en vurdering af nye, tilgængelige kilder. Med tanke på de mange udgravninger og non-destruktive analyser, der er foretaget på flere af plateauerne omkring domkirken, for ikke at nævne de overraskende resultater der foreligger fra det nye jernbanetracé i Uppsala og kirkens omegn, fremstår affærdigelsen af de arkæologiske vidnesbyrd med henvisning til en note i publikation fra 2004 angående udgravningerne i 1920'erne decideret problematisk. Den righoldige litteratur om de elitære halmiljøer og deres betydning for vikingetidens kult og pladskontinuitet glimrer også ved sit fravær. Gennemgangen af Saxo og skjaldedigtene leder således også til den konklusion, at der ikke noget sted i de fire kildegrundlag kan opretholdes en uanfægtelig evidens for Thorkult i vikingetiden eller efter. Overordnet set ville krydsreferencer til potentielle rituelle miljøer fra vikingetiden, såsom Borg i Östergötland med sine mange nedlagte hammervedhæng, nedgravede og sorterede deponeringer og iøjnefaldende bygningsarkitektur, have givet et mere nuanceret billede af situationen.

Det korte og afsluttende 5. kapitel konkluderer, at "...[Henry] Petersens beskrivelse af Thor-kulten på flere væsentlige punkter ikke længere kan opretholdes." (s. 185). Derudover indeholder det en tilbagevenden til vieformularerne og deres mulige kronologi og korologi, og *Thor-kult* ender således ganske brat, uden egentlige sammenfattende betragtninger mellem de behandlede kildegrupper. Sådanne betragtninger savner man.

Bogen igennem fremfører LS en begavet metode, der baserer sig på, at man skal kunne fastslå entydige fund eller entydige vidnesbyrd (f.eks. s. 175-76) for tilstedeværelsen af en Thorkult, før en behandling af og forestilling om en

sådan kult kan retfærdiggøres. Samtidig er det en meget specifik undersøgelse af netop Thor som guddom og Thor som kultfetic i diverse afskyninger. Der er altså tale om en meget nøgtern metode og et forholdsvis lille kildegrundlag. Bogens resultater affødes derfor snarere af en metodisk vinkling, der fordrer en bestemt bevisførelse, end en beskrivelse af en mulig forhistorisk virkelighed. Hvor målet med LS's bog synes at være en afklaring af et delemne i det voldsomt komplicerede spørgsmål om vikingetidens religion (hvori en Thorkult ville indgå), står man snarere tilbage med en unødvendig dekonstruktion af selve emnet. På den baggrund fremstår bogen påfaldende gammeldags i sin tilgang til viden. I virkeligheden bedriver LS med sin konstante tilbagevenden til tanken om endegyldigt at skulle på- og afvise Thorkulten i nordisk vikingetid, en (ubevidst?) desavouering af hele humanvidenskaben, da en almindelig sandsynliggørelse af en historisk situation og virkelighed ikke bliver accepteret som et gyldigt argument. Det er altid sundt med diskussion af et givent forskningsemne, men i *Thorkult* følges 'bevisbyrden' dog alt for langt. Problemet ligger i, at LS søger endegyldigt bevis for det ubeviselige, nemlig religiøse handlinger. Vi må med al sandsynlighed formode, at Paven er katolsk, men bevises, det kan det ikke. Med sine metodiske præmisser for at vurdere tilstedeværelsen af vikingetidens mulige Thorkult må LS forvente intet mindre end en samtidig runetekst, der må lyde i retning af: "I forbindelse med denne ikke-kristne gravlæggelse udførte XXX et religiøst ritual tilegnet Thor, i form af nedlæggelse af et hammervedhæng, der ikke matcher i størrelse endsige form på en rigtig hammer. PS: Med Thor refereres i øvrigt til de ikke-kristne guddom, og således ikke til min genbo af samme navn." Selvom en sådan tekst ville løse mange problemer,

kommer den nok aldrig til syne, hvorfor al tvivl om tilstedeværelsen af Thor som ritual figur i vikingetiden naturligvis aldrig kan tilbagevises. Det har LS helt ret i, men netop sammenstillingen af flere kildegrupper burde vel kunne opbløde denne frugtesløse præmis? Derfor er det også påfaldende, at det store forskningsprojekt "Vägar till Midgaard", der løb af stablen samtidig med LS's egne skrivelser, er fuldstændig usynlig i *Thorkult*. I sin helhed kommer bogen derfor til at fremstå som et unødvendigt, fagligt afgrænset metodestudie på et forskningsfelt, der ellers har set mange udbytterige, tværvideenskabelige samarbejder de seneste årtier.

Mads D. Jessen
Nationalmuseet

E. Stidsing, K. Høilund Nielsen & R. Fiedel (eds.): *Wealth and Complexity. Economically specialised sites in Late Iron Age Denmark*. East Jutland Museum. Aarhus 2014. 290 sider. ISBN 978-87-7124-324-6. Pris: 320 DKK.

Någon gång vid millennieskiftet kom Stavnsager vid Randers in i det arkeologiska medvetandet, och satte därmed också sökarljus på Jylland där metallrika platser varit svagt företrädna i jämförelse med resten av Danmark. 2009 hölls ett seminarium i Randers med anledning av hittills gjorda undersökningar i Stevnsager. Det är inläggen från detta som nu samlats i en innehållsrik och väl illustrerad volym.

Boken inleds med en omfattande artikel av Karen Høilund Nielsen, som tillsammans med Christopher Loveluck drivit Stavnsagerprojektet sedan några år. Halva den inledande artikeln *Key issues concerning "central places"* upptas av en angelägen genomgång av centralplatsbegreppet. Detta är visserligen ingen

ny fråga, den har debatterats i samband med de metallrika platserna vanligen framtagna med metallsökare, främst i Sydsandinavien, sedan 1990-talet. KHN beskriver hur begreppet behandlats inom kulturgeografi, arkeologi och historia. Det är utmärkt att begreppet centralplats får en förnyad genomgång, delvis från en ny utgångspunkt. Intressant är att den tyskspråkiga diskussionen här fått ett gott utrymme. Genomgången mynnar ut i en diskussion kring centrifugala och centripetal platser, vilken bildar teoretisk bas för den följande analysen av Stavnsager. Platsens kronologi delas in i fem faser från senromersk tid till tidig medeltid. Utifrån det rikhaltiga detektormaterialet och resultat från utgrävningar diskuterar KHN funktion, kontaktmönster mm. Ett viktigt resultat, som också är ett välkommet tillskott till centralplatsdiskussionen, är frågan om platsens växlande funktioner. KHN menar att fynden tyder på att Stavnsager i början av sin existens haft en centripetal karaktär, en central samlingsplats, kanske med religiösa och/eller rättsliga funktioner. Materialet visar kontinental kontakt men det finns även ett tydligt inslag av kontakt med sydöstra Skandinavien. I yngre germansk järnålder – vikingatid och tidig medeltid är karaktären istället centrifugal med kontakt, handel och hantverk i centrum.

Det är ett viktigt steg att man nu börjar diskutera platsernas växlande funktioner över tid istället för att allmänt bara tala om centrala funktioner. Återigen visas här tydligt vilka möjligheter för analys som detektormaterialet ger.

Efter Høilund Nielsens inledande, teoretiskt präglade artikel följer 15 längre eller kortare bidrag, som kan indelas i tre grupper. Först följer åtta artiklar av olika författare, som var och en presenterar en eller flera platser, som på något sätt utmärkt sig. Företrädesvis handlar det om så kallade metallrika platser, ibland även

betecknade centralplatser. Variationen hos sådana platser, vilka brukar framhållas som centrala framgår också tydligt. Om Høilund Nielsen visar på att en plats av Stavnsagers typ sannolikt växlat funktion och karaktär under sin långa existens så visar genomgången av platser från Schleswig till Vendsyssel på såväl likheter som variationer hos platserna. En fundamental faktor är naturligtvis att de undersökts på olika sätt och med varierande intensitet. Det är naturligtvis viktigt att undvika att jämföra äpplen och päron.

Andres Siegfried Dohat diskuterar Füsing mot ett helt spektrum av platser såväl från Jylland som mer avlägsna platser. Han menar att Füsing inte varit en typisk "landing place" utan ser, som en arbetshypotes, platsen som ett centrum för hantverk och i någon mån för utbyte, särskilt för produkter av betydelse för kringliggande område. Platsen har sannolikt varit länkad till någon aristokratisk elit i omlandet. Genom hantverket kan Füsing också ha varit knutet till Haithabu.

Martin Segschneiders artikel behandlar platser på öarna Sylt, Amrum och Föhr samt angränsande fastland. Dessa har delvis undersökts genom utgrävningar som givit huskonstruktioner från olika delar av järnåldern. Intressant är att Gallehushornen här får ett slags sammanhang.

Claus Feveile redovisar ett stort antal metallfynd från Ribes omgivning gjorda under de senaste 25 åren. Materialet kring Ribe visar på stor heterogenitet hos platserna. En mindre grupp, som Dankirke, Høgbrogard och Virvelgrøften visar på ett välstånd som tydlig skiljer sig från majoriteteten av platser i regionen. Han påpekar också att det är viktigt att beakta jordmånen när man jämför resultat av metalldetektering från olika områden. Vissa jordtyper bevarar materialet betydligt sämre än andra.

Jens G. Lauridsen diskuterar ett centralt problem i samband med all metallde-

tektering, nämligen hur de omfångsrika och metallrika platserna ska hanteras. Att ta upp alla fynden kräver stora resurser, inte minst med hänsyn till konservering. Om materialet å andra sida lämnas kvar i jorden riskerar det att förstöras genom allt intensivare jordbruk. Som det nu är förlorad vi möjligheterna att tolka såväl dessa platser som andra.

Reno Fiedel presenterar i sin artikel en översikt över Stavnsagerkomplexet och undersökningar här. Viktigt för förståelsen är att Stavnsager inte är en isolerad boplats utan består av en rad platser, detektorsökta och delvis undersökta med utgrävningar. Området uppvisar en hög grad av aktivitet, särskilt i yngre järnålder och vikingatid. Bosättningarna har växlat lokalitet genom tiden och även karaktären har växlat från agrart präglade till maktcentra med hantverk och externa kontakter.

Artiklarna som behandlar de olika platserna har arrangerats från söder mot norr. Detta är väl skälet att Fiedels artikel hamnat lång ifrån Høilund Niensens, där den hade varit mer logiskt placerad. Då hade man också lättare kunna undvika dubbling av vissa bilder.

Ernst Stidsing presenterar en nyfunnen detektorplats, Haslund Øst, som trots att materialet är sparsamt visar att det finns mycket kvar att upptäcka och att varje ny plats bidrar till bättre förståelse av bebyggelsemönstret som helhet.

Östra Limfjordsområdet är sedan länge känt som ett synnerligen rikt område. Precis som beträffande Stavnsager- eller Ribeområdet är det här fråga om en samling platser av varierande storlek och karaktär. Karaktär och i viss mån tidsställning skiljer platserna åt. Variationerna kan mycket väl spegla funktionella variationer. Så var sannolikt Sebbesund organiserad som en plats främst för handel och hantverk medan Bejsebakken vuxit fram ur en existerande agrar bosättning. Bosättningarna i östra limfjordsregionen

utvecklades uppenbarligen mot ökad specialisering och centralisering. I vikingatid och i ett vidare geografiskt perspektiv har närvaron av kungamakten, manifesterad i Aggersborg uppenbarligen spelat en viktig roll i regionens utveckling. Torben Trier Christiansens och Torben Sarauws artikel innehåller en informativ diskussion kring nyanser i materialet och möjligheten att spåra dynamiken i regionen. Men trots många år av undersökningar särskilt på platser som Bejsebakken, måste författarna ändå konstatera att kunskapen om platserna ännu är alltför ytlig för att tillåta en mer detaljerad tolkning av deras roll i regionens bebyggelsehistoria.

För Vendsyssels del presenterar Sidsel Wählin tre platser, som kan klassificeras som metallrika, Ejstrup, Stentinget och Liver. Här är det väl Stentinget, som är bäst känd men platsen är inte isolerad och får härmed en kontext som ger bättre möjligheter till förståelse. Också dessa platser visar variationer i materialets sammansättning. Ett viktigt påpekande är att museernas materialbeskrivningar ofta är osystematiska och att det är nödvändigt att exakta fyndplatser måste anges så att spatiala analyser ska kunna genomföras.

Bokens andra avdelning innehåller tre artiklar som tar ett övergripande perspektiv på samhällsutvecklingen i järnålderns Danmark. Per Ethelbergs artikel har fokus på äldre järnålder. Han diskuterar tidig statsbildning utifrån ett mångskiftande material av bosättningar, gravar och praktföremål. För närvarande menar han sig kunna urskilja fem statsbildningar i södra Jylland och på de danska öarna. Med en mer ingående analys skulle det sannolikt gå att spåra tidiga statsbildningar också i Nordjylland och södra Sverige. De fem territorier som Ethelberg urskiljer uppvisar en slående uniformitet avseende spridningen av krigsbytesoffer, rika gravar och de tidigaste handelsplatserna. Ethelberg ser alltså hela Sydskandina-

vien indraget i en statsbildningsprocess i 100-200-talet vilken resulterade i ett antal politiska enheter. Här hade det varit intressant med en kommentar om hur de nya, metallrika platserna kan länkas in i modellen men möjligen är detta för tidigt.

Mads Kähler Holst gör en analys av den sena järnålderns och vikingatidens sociala organisation. Han börjar med att visa på den stora diversiteten hos de s.k. centralplatserna och menar att de är nödvändigt att undersöka möjligheten av en differentierad och dynamisk social struktur. Han föreslår att det existerat två parallella former av social organisation, den militär-aristokratiska och bysamfundet. Dessa utvecklades parallellt och påverkade varandra ömsesidigt. Sannolikt var också de metallrika platserna integrerade i de två mycket olika organisationsformerna, vilket sannolikt speglas i platsernas variation. En viktig iakttagelse är också regional variation mellan östra och västra Danmark, där en mer robust byorganisation i väst med uttalad autonomi för individuella gårdar hindrat utvecklingen av de i öst så typiska centralplatserna där.

Jens Ulriksen analyserar fjärrkontakter i sen järnålder och vikingatid genom en bred översikt av möjliga landningsplatser och metallfynd. De externa kontakterna hade formen av import och export av artefakter och råmaterial liksom ideologiska influenser. Han redovisar material från flera platser i tabellform och det är påtagligt hur litet det utomnordiska materialet i regel är. Ulriksen understryker också vikten att materialet registreras enligt uniforma principer så att jämförelse mellan platser blir möjlig.

De så kallade metallrika platserna har vanligen stor utsträckning och som framgått av genomgången ovan är det ofta fråga om inte en plats utan ett komplex av sannolikt relaterade platser. Totalundersökningar av traditionellt slag, utgrävningar, är inte möjliga av tids- och kostnadsskäl.

Därför har olika former av ytprospektering kommit att tillämpas i allt större utsträckning. Dessa innefattar olika tekniker, geofysiska och geokemiska, markradarundersökningar, ytinsamling samt flygfotografering. I artikeln av Christopher Loveluck och Kristian Strutt tillsammans med Philip Clogg diskuteras några av dessa metoder med utgångspunkt från undersökningar från platser i England. På Stavnsager har flera projekt genomförts för att testa olika naturvetenskapliga metoder. Målet för den integrerade användningen av olika metoder var att pröva möjligheten att spåra såväl strukturer som möjliga verkstadsområden eller gravfält. Undersökningarna har visat att det finns flera olika zoner av specifik markanvändning inom området. Invid det segelbara vattendraget finns en zon som sannolikt använts för upplag och handelsverksamhet. Bortom detta finns en zon med koncentrationer av långhus och grophus, som uppenbarligen speglar en stor befolkning, som sysslat med jordbruk och hantverk. På en höjdsträckning ovanför vattenvägen har det möjligen funnits gravfält. En integrerad användning av geofysiska prospekteringsmetoder kan alltså ge representativ och utförlig grundinformation om landskapets morfologi och markanvändning.

Undersökningar med markradar, som börjar bli en väletablerad metod inom arkeologin, beskrivs här av Yossi Salmon. Metoden gör det möjligt att urskilja olika lager, sten och strukturer under markytan. Han visar att metoden i just detta område kan vara ett användbart verktyg för lokalisering och identifiering av anläggningar särskilt från yngre järnålder. En integrerad undersökningsmetod, med naturvetenskapliga metoder tillsammans med traditionella arkeologiska utgrävningar har, enligt Solomon resulterat i en omfattande förståelse för organisationen av den förhistoriska miljön och Stavnsagerregionens geoarkeologiska karaktär och funktion.

Flygfoto har en sedan länge etablerad plats i arkeologiskt prospekteringsarbete. Metoden diskuteras av Michael Vinter och Esben Schlosser Mauritsen. Flygfotoografering har utförts över Stavnsagerområdet med fokus på att spåra storgårdar produktions- och handelsplatser. Detta kan naturligtvis vara komplicerat att spåra utifrån vegetationsspår. Här är det nödvändigt att identifiera diagnostiska drag som talrika grophus, stora hallbyggnader och inhägnader.

Peter Hambro Mikkelsen och Tatiana Smekalova ger en sammanfattande diskussion kring olika naturvetenskapliga metoder, inklusive metalldetektering. De diskuterar förutsättningar och resultat och diskuterar för och nackdelar beroende på sammanhangen. De slår fast att hittills bara en liten del av de tillgängliga analysmetoderna hittills använts på de metallrika platserna. En kombination av flera olika naturvetenskapliga metoder kan uppenbarligen vara högst lämplig för utforskandet av dem.

Det är en omfattningsrik och rikt illustrerad bok. Ett fyndmaterial som i stor utsträckning varit okänt utanför snävare kretsar har härmed gjorts tillgängligt för en större publik. Det är förtjänstfullt att vi nu får de jylländska platserna presenterade på ett samlat sätt vilket innebär att många nya platser presenteras samtidigt som platser kända sedan länge placeras i sitt sammanhang. Främst visar volymen hur mycket arbete som återstår, att spåra fler platser, att analysera det redan nu väldiga fyndmaterialet och inte minst att fortsätta diskussionen kring platsernas karaktär och skiftande funktioner i relation till hypoteser och modeller kring järnålderns samhällsutveckling.

Birgitta Hårdh
Institutionen för arkeologi
och antikens historia
Lunds universitet

Jeanette Varberg: *Fortidens Slagmarker. Krig og Konflikt fra Stenalder til Vikingetid.* København 2014. 320 sider. ISBN 978-87-02-08380-4. Pris: 300 DKK.

“Fortidens Slagmarker” er et fortrinligt stykke arkæologisk og historisk formidling. Bogen er meget velkrevet og ganske sigende udgivet i 100-året for nederlaget i 1864, næsten som en hyldest til gode danske kampfæller (og deres venner) på oldtidens slagmarker.

Der tages udgangspunkt i arkæologiske fund af våben og andre vidnesbyrd om fysisk strid, men hvor det overhovedet er muligt, trækkes der på litterære tekster for at give kød og blod, og ellers digtes der, dog klogt. Man kommer til at tænke på den gode Palle Lauring (1909-1996), der dog ikke var helt så fejlrenset, ja SKALK-klar som Varberg, og som havde en lille svaghed for det fantasifulde, måske som reaktion mod tidens officielle videnskab. Varberg bør som engang Lauring kunne vinde de unge for arkæologi og historie, lettet som hun også er for nutidens videnskabsteori, yndet af undervisningsinstitutionerne. En oversættelse af bogen bør være på vej.

Efter et forord om Krig i fortiden, der henleder opmærksomheden på de mange fund af våben og spor af vold fra oldtiden, falder fremstillingen i følgende kapitler, hver med mange korte “kampscener”: Vold, sex og mad – stenalder; For at handle skal man lægge sit spyd – bronzealder; Guld, guder og kampen om tronen – jernalder; Vikingerne kommer – vikingetiden til 1066. Der sluttes med en meget kort perspektivering, Mændene med blodige hænder. Ingen overraskelser her; selv kvindekrigere nævnes, som de skytiske amazoner, og tanken, hvad om der var kvinder med ... Der er ret korte kapitlopedte litteraturlister og fortløbende noter, men efter danske normer desværre intet indeks, skønt der også opereres med

en række mindre kendte lokaliteter. En tidslinje giver de vigtigste våbentyper i de forskellige perioder af oldtiden. Omslaget viser et flot bronzealdersværd, dog nok 100 år ældre end angivet.

Stenalderen lægger ud med spor af vold mod et 9500 år gammelt mandshoved; der glides videre til lidt senere mesolitiske fund, inklusive spor af vold mod kvinder. I den sammenhæng bliver der også plads til betragtninger over jagt på menneskehoveder og andre trofæer i oldtiden samt etnografiske beretninger om strid blandt "primitive vilde", som de hed, da evolutionismen endnu sad i højsædet. Tidligere sagde man gerne, at krigen kom med agerbruget og pegede på de første stridsvåben af sten, ofte af mellemeuropæiske former, som i øvrigt imiterer kobberøkser. Men de mesolitiske gravfund har gjort os klogere; og, er en T-formet hjortetakølse fra Ertebøllekulturen ikke også en stridsøkse? Et kløgtigt studie af trepaneringers placering på neolitiske kranier fik for en generation siden endegyldigt rykket sådanne læsioner fra en magisk etnografisk sfære til "slagmarkskirurgi", nemlig udbedring af skader typisk på venstre side af hovedet (hvor man hyppigst rammes af en højrehåndet modstander). Afsnittet om den jyske enkeltgravskultur hedder "kvægkrigere", men var de ikke snarere øldrikkende fårehyrder? Mod slutningen af neolitikum erstatter dolken stridsøkser (som det gerne fremstilles) – den ny tid, som det hedder i bogen. Måske det her havde været på plads at diskutere "hvorfor"; et godt bud er kortsværdets introduktion i de mellemøstlige bykulturer.

Med bronzen kommer to blanke våben til Nordeuropa, som forbliver centrale helt frem til krudtet: spydet med metalspids og sværdet der begge kalder på skjoldet; to andre våben er den hurtige stridsvogn og den raske storkano à la den senere Hjortspringbåd. (Varberg har i øvrigt en ide om, at de sjældne krumsværd

skulle afspejle ægyptiske seglsværd: måske, men de bærer også andre budskaber i sig). Bronzens tilstedeværelse overalt, og ikke mindst i Danmark, forudsætter eksistensen af udbredte sociale netværk. Modsat Varbergs opfattelse af at de danske våben er af "mykensk kvalitet" må fremhæves de førstes simple støbeteknik, der uhardet giver et sprødt metal: Mere udseende end styrke, selvom våbnene så givetvis har været brugt, som opskærpnings, hugspor og slid klart viser.

Den kontekst, våbnene fungerer i, har et elitært skær understreget af metalkar af guld og bronze til vigtige drikkelag. Mængden af bronze i Danmark er meget bemærkelsesværdig; det samme er mængden af guldarmringe og ditto skåle: Langt den største koncentration i hele Europa – hvorfor/hvordan? De små forekomster af jysk rav er næppe den økonomiske forklaring; måske produktion af uldtekstiler er den faktor, der skal indregnes. Under alle omstændigheder taler vi flyttelige værdier i stor stil og behov for at tilegne sig disse værdier, samt for at forsvare dem.

Bronzealderen kan også fremvise eksempler på kampskader ligesom grupper af dræbte mennesker, bl.a. en serie fund fra floden Tollensee i Mecklenburg af menneskeknogler, især fra mænd og med spor af vold, samt pilespidser, trækøller m.m., der peger på en veritabel slagmark, måske kamp mellem de lokale og en indtrængende gruppe. Tollensee synes at afspejle lavprofessionelle militære begivenheder i stil med de, der gav sig udslag i skeletfundene fra Alken Enge nær Mossø fra lige efter Kristi fødsel. Bevægelser af folkegrupper er sikkert også afspejlet i en boplads i Östergötland med "polsk" keramik og i polske bronzer deponeret i et bestemt mosedrag i Østjylland; iagttagelser som Varberg dog ikke citerer. Det samme gælder den berømte planlagte og befæstede bronzealderby Biskupin i Polen, der sikkert også afspejler kolonisering.

Jernalderen byder på mange fund af våben incl. store deponeringer af samme samt på skriftlige kilder, der belyser de politiske og militære forhold. Moderne tolkninger ser gerne våbendeponeringerne som trofæer à la Antikkens og kelternes, men overser, at den tankegang forudsætter, at deponeringsstederne er helligdomme. Og er de det? – eller er de blot steder, hvor fundene er blevet smidt, måske som farlige genstande, og i afsky, eller som genstande der havde mistet deres symbolske magt. At kalde fundene “ofre” er problematisk, skønt meget almindeligt. Der har i de senere år været diskussioner af, om våbnene kunne være hjembragt af “danske” hære i “udlandet”. Varberg holder sig tæt til den klassiske tolkning: Trofæfundene er en lokal sejrherres, vundne fra en fremmed indtrængende fjende. Hertil kommer dog det slør af identitetsforvirring, som fremmede genstande i den indtrængende fjendes udstyr giver. Under alle omstændigheder afspejler våbendeponeringerne hærens struktur og opbygning af de forskellige enheder.

Jernalderen byder på de første territoriale forsvarsværker, de såkaldte hulbælter, langvolde og søspærringer, der alle peger på, at det er kontrollen med militære og andre bevægelser, for eksempel større raids efter kvæg, der er årsagen til konstruktionen. Punktforsvar af et lille område, “en borg”, spiller stort set ingen rolle, før vi kommer langt op i vikingetiden, eller ud i de mere tyndtbeboede egne i Norden. Det tætbefolkede danske område må have levet med aftalesystemer, suppleret med den beskyttelse som havet giver, især af det danske ørige, regionens kærne. Rammediget vest for Lemvig med en vold (og et hulbælte) vendt ind mod land i beskeden afstand af Vesterhavet kan kun forstås som en sydgående udvidelse af Thy med henblik på kontrol af adgangen til Limfjorden, altså en ganske særlig

søspærring. Desværre spiller sådanne geografiske betragtninger ikke rigtig nogen rolle i Varbergs bog.

Forbindelsen til den klassiske verden indledes med en diskussion af de notoriske kimbrer, som traditionelt er blevet forbundet med Jylland via Plinius’ brug af termen: Den kimbriske Halvø. Kejser Augustus (død 14 e.Kr.) komponerede selv indskriften på sit gravmonument og omtaler der “kimberne” som et folk, der underkastede sig Rom. Meget sigende er indskriften dateret til kort efter romernes massive nederlag til germanerne i Teutoburgerskoven i år 9 e.Kr. og må ses som ren propaganda. Før Augustusmonumentet er den seneste omtale af kimberne deres endelige nederlag til Rom i Sydfrankrig i 102 f.Kr., efter at de i en årrække havde udgjort en massiv trussel. Til hvilken grad kimberne fra 2. århundrede var germanere står hen i det uvisse (officerernes navne var keltiske, og læsningen af de allieredes navn Ombrii som “Amrum”, og ikke som Umbrier, suspekt, ligesom Kimber/Himber – Himmerland er det: En konstruktion, skønt sikkert inspireret af Antikken, og i to omgange; først i vikingetiden, så i nyere tid). Således kan de keltiske og keltisk-trakiske forbindelser med Danmark, som Varberg citerer, reduceres til kontakter af “sædvanlig type” trods fantastiske fund som Gundestrupkarret.

Med Varusslaget år 9 e.Kr. kommer vi ind i en slipstrøm af litterære oplysninger, som Varberg trækker på til fulde. Romersk kontakt med Norden afspejles i den berømte Hoby grav på Lolland samt i de hundredevis af kar af sølv og bronze, glas, osv., der især kendes fra grave på Øerne (incl. Bornholm) og Gotland: sikkert de områder der efter Varusslaget stillede hjælpetropper (auxiliarer) til Rom. Det er påfaldende, at der er så få fund fra Skåne og selv fra langt det meste af Jylland.

Auxiliarer var givetvis involveret i de store deponeringer af højprofessio-

nelle våben og militærudstyr, der især er koncentreret omkring akser Aarhus-Slesvig, og som sikkert afspejler øst-vest modsætninger i det, der skulle blive det danske rige. Det er også karakteristisk for tilstandene i romertid, at der, trods kampene, næsten ikke ændres ved de lokale kulturprovinser. Hvad drejede kampene sig om – vel ikke bare kvæg; men ære naturligvis og givetvis rørigt gods samt ejendom, gårde. Også her kunne man have ønsket sig, at Varberg havde inddraget de geografiske forhold mere i de militære diskussioner. Hvad hun til gengæld gør til fulde er at trække på de fantastiske mængder af data og studier, som især Illerupfundet fra ca. 200 e.Kr. har leveret, med pointering af militærets rolle i samfundsudviklingen.

En anden nok så vigtig faktor i udviklingen er adgangen til resurser, især land, som vi må antage kan handles og ikke bare erobres og distribueres i hvert fald fra slutningen af romertid, at dømme efter det meget brudsølv og ditto guld. Måske tjente selv bronzealderens brudmetal samme hensigt – og i hvert fald omsætning og forbrug. Under alle omstændigheder ser vi nu forløberne for højmiddelalderens godser og hovedgårde. Det er næppe tilfældigt, at der findes Hvidegods ved en række af de rigeste østsjællandske grave fra romertid, gårde der kan have deres oprindelse i krigene i form af ejendomme for “warlords” eller “kleptokrater”, og deres hirder – Hærfølge(!) Et dansk hærfølge anes i de frankiske tekster allerede fra begyndelsen af det turbulente 500-tal, lige efter Det vestromerske Riges endelige opløsning.

Danmark var nok en ø af stabilitet i denne periode, men diverse grupper var begyndt at opføre sig “vikingeagtigt”, sikkert i lyset af de frie værdier, der var til stede i Europa. (Skibet med sejl var endnu ikke var indført, men roning har sine fordele, når store grupper af unge krigere

skulle beskæftiges under langfarter). Varberg fortæller om romernes udbetalinger til f.eks. hunnerne, men ved åbenbart ikke at de romerske militærbudgetter var mange, mange gange større end de summer, der blev betalt, og som i Norden var reduceret til håndører. Så betalinger til barbarerne var en god forretning, som i øvrigt fortsatte på gaveplanet helt op til begyndelsen af 600-tallet. På det tidspunkt forarmedes Østrom af nye kampe mod perserne, hvorefter begge imperier kom under pres fra en ukendt kant af nogle få tusind beredne krigere, der kom ud af Arabien under et nyt banner og med brutal ondskab indførte deres egen religion i store dele af Mellemøsten. Dog holdt Østrom ud, i vikingetiden støttet af nordiske lejetropper, den byzantinske kejseres garde, hvis kommandant i 1000-tallet var den smældrige norske kong Harald Hårderåde, der nok led nederlag til den engelske konge ved Stamford Bridge i 1066 – bogens slutår, men dog svækkede englænderne så meget, at de tabte til normannerne ved Hastings få dage efter!

Fra 500-tallet var Danmark en fast del af Vesteuropa, mens de gamle østlige kontakter svækkedes og først genopstod med slaverkontakterne og østhandelen i vikingetiden. De militære forbilleder var især de frankiske kongers hære af beredne elitekrigere fulgt af infanteri med lanse, skjold og sværd: de sidste nok et udtryk for ledingsopbud og samtidig for samfundets nye orden med konger og fyrster, forvaltere og bønder – plus naturligvis, som før, slaver, der dog næppe var bevæbnet. Kongernes primære opgave var naturligvis at være generaler af linjen; de døde derfor gerne unge som deres elitetropper.

Det var imidlertid England og De britiske Øer, som nordboerne først og fremmest fik kontakt med i Vesten og i virkeligheden allerede fra det 5. århundrede, hvor det romerske styre i England

bryder sammen. Økonomisk var der tale om en gevaldig nedtur, men snart vendtes udviklingen med skandinavisk hjælp, som Sutton Hoo fyrstegraven viser. Og omkring 700 er hele Nordvesteuropa spundet ind i en ny markedsøkonomi centreret omkring handelsbyer som Ribe, Dorestad, London, Hamwih osv. Hundrede år senere er Europa vest som øst forbundet gennem Rusland med det islamiske fællesmarked, som dog ikke sætter sig mange andre spor i nord end kolossale mængder af sølvmonter – betalingerne for slaver, pels, jern, osv.

Snarere er det de nysindvandrede ungarer med svært kavaleri (tunge jernstigbøjler og svære bid der tillader rytterkamp i formationer), som sætter de nye normer for krigskunsten, ligesom skibet med sejl der tillader langfarter helt til Amerika. Danevirke, der i virkeligheden starter i 400-tallet, må ikke glemmes, og bliver det da heller ikke af Varberg, selvom de allersejeste resultater – porten i Hovedvolden – ikke er nået med i bogen; også Kanhavekanalen fra begyndelsen af 700-tallet bliver diskuteret. I denne periode bliver "Nordens pirater" for alvor part af det europæiske politiske, militære, økonomiske og kulturelle billede, i sidste ende med kristendommen som den integrerende faktor.

Det er næppe tilfældigt, at de fleste vikingeoverfald på De britiske Øer, Frankrig m.v. sker i 800-tallet just på et tidspunkt, hvor importen af arabisk sølv svinder. Og det er næppe heller tilfældigt, at de penge, der indkræves af vikingerne, blev brugt på forbrugsgoder i England. Da den anden bølge af arabisk sølv ankommer til Nordeuropa, er der næsten ingen rapporterede angreb. Jellingedynastiet er et naturligt slutpunkt i værket, men det faktum, at rigets tyngdepunkt for en generation eller to blev forlagt til Jylland (fra Øerne) diskuteres ikke; sandsynligvis skyldtes det tysk militært og diplomatisk-

religiøst pres snarere end nærheden til det England, som kongerne Svend og Knud skulle blive regenter over: Interessant nok just på de tidspunkter, hvor Danegælden oversteg skatten til den engelske konge – så var det billigere at acceptere en dansk regent! Riget sikredes ved de imponerende Trelleborge og de lidt senere skånske brødre, som vi stadig ikke helt forstår – en ved Fodevigen er fra 12. århundrede. Ved Trelleborg på Sjælland har der endog været stationeret et større kontingent fremmede soldater, helt i klassisk imperiestil. Snart efter var det igen Sjælland, med afstikkeren til Slesvig, der var Danmarks kærneland, militært som politisk.

Varberg har, for alle at se, overbevisende fremlagt vidnesbyrd om vold, kamp og krig som et aspekt af hele oldtiden og dermed af det danske territoriums historie. Død er den ædle fredselkende vilde. Moralen må være: Skaf dig venner, bered dig på forsvar, men gå kun til angreb i forsvarsøjemed; dertil er krig en alt for uberegnelig størrelse. Lad dig ikke vildlede af andre eller andet, og slet ikke af begær, had og tro. Men det er jo netop, hvad oldtidens ledere, konger og krigere blev!

Klavs Randsborg

Saxo-Instituttet

Københavns Universitet

Dorthe Wille-Jørgensen: *Kongens borg – 123 års arkæologi på Vordingborg.* Danmarks Borgcenter, Museum Sydøstdanmark. Vordingborg 2014. 248 sider. ISBN 978-87-99228-49-2. Pris: 299 DKK.

Dorthe Wille-Jørgensen har arbejdet på Vordingborg Museum og med middelalderborgen Vordingborg i mere end tyve år. Borgen er gået hende i blodet, og bogen om det arkæologiske arbejde på stedet gennem 123 år lyser af begejstring

for den og for arbejdet, som hun har ledet gennem alle årene siden 1995, da de nye undersøgelser blev indledt.

Hensigten var at datere de forskellige byggefaser på borgen for med større sikkerhed at placere den i det danske middelalderlige borglandskab. Midlet har været at gå alle gamle undersøgelser efter i sømmene. Gamle udgravninger er blevet åbnet, så vidt det har været muligt at lokalisere dem ud fra planer og notesbøger m.m., som de tidligere udgravere havde efterladt sig. Det var ikke altid nemt, undertiden var det gamle materiale mangelfuldt, undertiden var der slet ikke noget at gå efter. Alt i alt har det været et vældigt arbejde både arkivmæssigt og udgravningsmæssigt, men det er udført med omhu og grundighed, og resultaterne er behandlet overordentlig redeligt både i det lange afsnit 3 om arkæologien på Vordingborg, og i afsnit 4 hvor det hele samles og konklusionerne præsenteres.

I det indledende afsnit 1, om Vordingborg i erindringen, omtales Vordingborg i kunsten og faglitteraturen, digtning og malerier beskrives, og den gængse borglitteratur, der omtaler Vordingborg, nævnes. Her beklages på s. 15, at det nok ikke skulle være muligt i vore dage at lave en skriftlig publikation over alle Danmarks voldsteder og ruiner. Sådan en findes imidlertid allerede med "Voldsteder i Danmark, en vejviser", bd. 1-4 (1992-1999), som dækker hele landet bortset fra Bornholm. Som opfølgning, så hele det middelalderlige Danmark var med, udgav Anders Ødmann i 2002 "Borgar i Skåne".

I slutningen af dette afsnit fraråder Dorte Wille-Jørgensen andre end fagarkæologer at læse det lange afsnit 3, der handler om de 123 års udgravninger. Det er også for fagfolk svært at holde de mange bolde i luften, der kastes op i dette afsnit, men en grundig gennemlæsning lønner sig. Her er nemlig alle bogens største kvaliteter at finde i den grundige

gennemgang af hvert lille hul og søgegrøft, og det er her, man imponeres af, at der ikke gættes eller tolkes ud over, hvad materialet kan bære. I flere tilfælde får læseren at vide, at her kan vi ikke sige noget afgørende, eller her må flere og større udgravninger til, hvis problemet skal løses. Denne redelighed bringes med ind i det konkluderende afsnit 4.

I afsnit 3 er der dog selvsagt også konklusioner eller anvisninger på, hvor man siden kan sætte ind med udgravninger. Det gælder f.eks. på side 158, hvor teorierne om danske korstog omtales som baggrund for at lede efter spor af korsstogsarkitektur i kirken på borgområdet. Man søgte efter ligheder med kirkerne på de prominente korsfarerborge Margat og Chastel Blanc (Safita) i Syrien uden dog at finde nogen, men Store Heddinge gøres uden videre til en korsfarerkerke i den anledning.

Det skal jeg ikke forholde mig nærmere til her, men blot udtrykke glæde over, at Vordingborg ikke kaldes en korsfarerborg, og at korstogsaspektet er nedtonet i afsnit 4. Det er velkendt, at Valdemar den Store besvarede pavens anmodning til ham om at drage på korstog i Det hellige Land med, at han sandelig havde tilstrækkeligt mange hedninger på sin egen dørtærskel. Vi har Saxos ord for, at tvangskristning indgik naturligt i erobringerne i Venden, men det er ikke nok til at fjerne det politiske og forsvarsmæssige element fra vendertogterne. Få årtier før de begyndte, hærgede venderne i Danmark, og det kunne de vel finde på igen, hvis lejlighed bød sig.

I afsnit 4 fortælles så Vordingborgs historie, som det kan lade sig gøre, på baggrund af den viden, man har nu. Der rykkes om på de traditionelle dateringer, og det ældste og enkle borganlæg på stedet viser sig at være yngre end tidligere antaget. Det gøres til Valdemar den Stores "befæstede feltstation" og ikke en

“residensborg”. På den tid, da kongerne styrede riget på rejse, var alle besiddelserne sådan set “residenser”, og man skal et stykke ned i middelalderen, før borg og residens hang sammen her i Norden, men selvfølgelig blev nogle kongelige besiddelser foretrukne frem for andre. Det gælder f.eks. Vordingborg, hvor Valdemar den Store døde i 1182, og hvor Valdemar Sejr udstedte Jyske Lov i 1241. I øvrigt er det mærkeligt, at der i hele fortællingen om flådernes samling og udsendelse fra Vordingborg ikke en eneste gang nævnes ordet “leding”. Det er dog ellers væsentligt for hele forståelsen af vendertogterne og deres formål, ja for kongernes krig i det hele taget.

I 1241 må Vordingborg have være andet og mere end en “befæstet flådestation”, men også tidligere havde stedet givetvis ofte kongeligt og andet fornemt besøg, så det er godt at læse, at den udbygning, der nu tillægges Valdemar Sejr, måske i fremtiden efter fornyet arkæologisk indsats vil kunne henføres til Knud VI. De nye dateringer ligger altså ikke helt fast. Det er ikke ganske klart, hvad der skete på Vordingborg i århundredet inden Valdemar Atterdags omfattende ombygning, men borgen må have været både repræsentativ og stærk også inden. Her holdt Christoffer II sin datters bryllup med kejserens søn Ludvig, og her modstod han en længere belejring, Valdemar Atterdag selv kunne ikke erobre borgen med sin professionelle hær i 1340’erne.

I forbindelse med tolkningen af sporene af Vordingborgs ældre historie siges, at det er den almindelige antagelse, at de første borge i Danmark fra det tidlige 1100-tal var mægtige stentårne. Dette har mig bekendt kun historikeren Niels Skyum Nielsen fremført – i en billedtekst til omtale af Bastruptårnet. Hans kvaliteter som forsker i øvrigt ufortalt, så var Skyum Nielsen ikke borgforsker. Som det også fremgår af bl.a. Klavs Randsborgs

store artikel i *Acta Archaeologica* 74, er Bastruptårnet helt enestående, og de øvrige spor af tidlige tårne i Danmark er hverken store eller klart daterede. Dorthé Wille-Jørgensen nævner imidlertid også Vilh. la Cours teori om warther, som han lancerede i *Danske Borganlæg*, og som danske forskere siden har beskæftiget sig med. Hvis teorien stadig spøger, skyldes det ukendskab til, at den blev affivet ved fødslen – af Olaf Olsen i hans anmeldelse af *Danske Borganlæg* i *Sønderjysk Månedsskrift* nr. 8, 1972. En affivning, som la Cour ikke godtog uden sværdslag, men som han dog accepterede til sidst.

Disse mangler og visse svagheder i forståelsen af det historiske forløb, f.eks. alt for stor tillid til Saxos fortælling, skal dog ikke overskygge, at der ikke mangler noget i beskrivelsen af Vordingborg og den viden, som kan hentes om stedet i de p.t. standsede udgravninger. Der er som sagt ikke gættet eller tolket ud over, hvad man med føje kan vide, og man kan ønske med forfatteren, at der bliver mulighed for at genoptage arbejdet på de steder, hvor der ser ud til at være mulighed for at skaffe mere viden. Måske kunne et par lange, krydsende felter gennem hele området løse nogle gåder og hjælpe til at få styr på lagfølgen i forskellige områder. F.eks. kunne det måske hjælpe til en datering eller forklaring på, om der virkelig engang var et vippefyrtårn på banken.

Så ville man kunne glæde sig til at læse om det i Dorthé Wille-Jørgensens begejstrede og levende sprog, men samtidig håbe, at der bliver gjort en større indsats for at undgå korrekturfjæl. Jeg har ikke tal på, hvor mange steder der mangler et bogstav eller et ord, eller der er byttet om på dele af sætninger i teksten, og jeg har sikkert ikke set dem alle. Det er også ærgerligt, at flere af billedteksterne ikke hjælper læseren. F.eks. s. 25, kort og farver s. 37-38 forvirrer, og på s. 189 er det heller ikke klart, hvad meningen er.

Indtil videre kan vi glæde os over det prægtige værk med blivende betydning, vi har fået i bogen om arkæologien på Vordingborg.

Rikke Agnete Olsen
Alrø